Birlikte Olduğumuz Halklar

KELDANİ-ASSURİ-SÜRYANİ-ERMENİ

İrfan Işık
(Welatê Torî)

Sorun Yayınları

Sorun Yayınları

□

Halkların Tarih Kültür Dizisi: 8

Birinci Baskı : Belgie 1988

İkinci Baskı : Aralık 1991

Üçüncü Baskı: Kasım 2000

© Yayın Hakkı : Sorun Yayınları

Baskı : Doyuran Matbaası

Cilt : Güven

Dizgi-mizampaj : Nadire Işık

Kapak : Ekin Ajans

ISBN 975-431-110-2

İRFAN IŞIK
(WELATÊ TORÎ)

BİRLİKTE OLDUĞUMUZ HALKLAR

KELDANİ
ASSURİ
SÜRYANİ
ERMENİ

Sorun Yayınları

Alemdar Cd. Güzel Sanatlar Sk. No.: 5/2 Cağaloğlu-İstanbul-34410
Telefon: (0212) 511 08 29 Fax: (0212) 519 05 60
e.posta: sorunyay @ hotmail. com

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 7

I. BÖLÜM : KELDANİLER

1) Keldani Ülkesinin Coğrafik Konumu 9
2) Keldani Halkı 11
3) Keldanilerin Kökenleri 11
4) Keldanilerin Babile Gelişleri 12
5) Babili Yöneten Halklar 13
A) Sümerler 14
B) Semitler 14
C) Gutiler 16
Guti Ülkesi 16
6) Hammurabi Öncesi Babil Ülkesi 18
7) Babil Ülkesinde Hammurabi Dönemi 18
8) Babil Ülkesinin Kassilerin Eline Geçisi 22
Kassiler 22
9) Babilde Keldani ve Assur Dönemi Keldani İlişkileri 26
Keldani Med İlişkileri 30

II. BÖLÜM : ASSURLULAR

1) Assur Ülkesinin Coğrafik Konumu 37
2) Assur Halkı 39

3) Assur'un Başlangıcı 40
4) Hurri Mittani ve Bunların Assurlularla Olan İlişkileri 42
5) Assur Nairi (Nehri) İlişkileri 47
6) Nairilere İlişkin Assur Kralı Yazıtları 52
7) Assur-Urartu İlişkileri 57
8) Assur-Mannai İlişkileri 68
9) Assur-Med İlişkileri 70

III. BÖLÜM : SÜRYANİLER

1) Süryani Halkına İlişkin Belirlemeler 79
2) Süryani Adı ve Bu Halka İlişkin Diğer Bir Belirleme 81
3) Aramilerin Ortaya Çıkışları ve Ortadoğuya Yayılmaları 83
4) Aramilerin Kurdukları Şehir Devletleri 86
5) Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki Arami Şehir Devletlerinin Diğer Devletlerle Olan İlişkileri 88
6) Babil'deki Arami Şehir Devletleri 97
7) Kültür 99

IV. BÖLÜM : ERMENİLER

1) Ermenilerin Kökeni 101
2) Ermenilerin yerleştiği İlk Ülke Sakinleri ve daha sonra Yayıldıkları Ülkelerin Halkları 103
3) Ermenilerin Kürtler ve Diğer Halklarla İlişkileri 105

KAYNAKLAR 115

GİRİŞ

Hergün görmeğe alıştığımız, dost bildiğimiz ve yüzyıllardır birlikte, yanyana olduğumuz halklar vardır. Bunlar kimlerdir? Kürdün kadim ülkesine nereden gelmişlerdir? Din ve dilleri bakımından bilgimiz vardı ama, bu halkların kökenleri, ilk görüldükleri ve yayıldıkları yerler, bu yayılma sonucu katıldıkları halklar, kültürleri hakkında ayrıntılı birşey bilmiyorduk. Konunun ilginç yanı, kendilerinin de tarihlerine ilişkin fazla bilgileri yoktu. Bildikleri de bilimsel olmaktan çok 'sözlü tarih' yani, kulaktan dolma bilgilerdi ve bildikleri birkaç cümleden öteye gitmiyordu. Konunun bir başka ilginç yanı bu halkların çoğunluğunun kendi ana dillerini unutmuş, Kürtçe konuşuyor olmalarıdır. Kısacası, dinleri ve biraz da kadınlarının giysilerinden olmasa, bilmeyen onları bizden sayardı. Ama bu halklar bizden değillerdi. Onlara göre biz kirve, onlar bizlerin komşuları idiler.

Bizden olmayan, fakat yüzyıllardır birlikte olduğumuz Ermeni, Assuri, Süryani ve Keldanileri yakından tanımayı hep isterdim. Kaldı ki bu halkları tanımamız da gerekiyor. Onlar da bizi tammalıydı. Böylece birbirimizi daha bir iyi tanımamn güveni içinde ilişkilerimizin daha bir sıcak, daha bir arkadaş ve dostça olacağına inanıyordum. Bu inançla birlikte olduğumuz halkların kökenlerini, kısaca tarihlerini, iki bininci yıllar öncesinden milada kadar olan uzun yıllarda Kürtlerle olan ilişkilerini irdeledim. Bunda başarılı oldumsa, kendimi mutlu sayacağım.

I. BÖLÜM
KELDANİLER

1) Keldani Ülkesinin Coğrafik Konumu

Mezopotamya adı dağlar ve çöller arasındaki düzlük bir bölge için kullanılmıştır. Keldan ülkesi Mezopotamya değil, Mezopotamya içinde bir bölgeyi kapsar. Bu durumuyla Keldan bölgesi büyük Mezopotamya düzlüğünün bütünü değil, ancak bir parçasıdır. Tüm kapsadığı alan üç veya dört büyük krallığı kapsayacak kadar genişti. (Bak Harita: 1)

Keldan bölgesi güneyden Pers körfezi, doğudan Dicle nehri, batıdan Arap çölü, kuzeyden yukarı ve orta Mezopotamya bölgeleri ile çevrili idi. Yüzölçümü olarak tüm Keldan ülkesi 37 007 m^2 alanında idi. Keldan ülkesi küçük bir alanı kapsadığından ötürü erken zaman olarak bilinen M.Ö. 2 bininci yıllarda önemli sayılmamıştır. Fakat gerek coğrafik konumu, gerekse gelişme ortamı ve ikliminin elverişliliği bu ülkeye önem kazandırmıştır. Keldan ülkesinin bir başka önemli yanı Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında olmasından gelmektedir. Oysa bu iki nehir Keldan ülkesi için büyük bir önem taşımaktaydı.

Tüm tarihi içinde tüm Keldani şehirleri: Güneyde Ur, Uruk, Nippur ve Larsa. Kuzeyde Babil, Borsippa, Cutha ve Sippara'dır. Ülkenin diğer şehirleri ise Cilmad, Dur-Kurri-galzu, İhi (Ahava), Rubesi, Duran ve Tel-Humma'dır.

THE WORLD
of
ORIENTAL ANTIQUITY
BLACK SEA
CASPIAN SEA
MEDITERRANEA
SEA
ARABIAN
DESERT
MESOPOTAMIA
ASSYRIA
PERSIA
EGYPT
MEMPHIS
THEBES
ETHIOPIA

Harita: 1

2) Keldani Halkı

Keldanilerin aslı Babillilerde olduğu gibi geçmişte kaybolmuştur. Onlar da belki Arabistan çöllerinden gelmiş olabilirler. Keldani halkı ilk olarak Pers körfezinin batı sahillerine yerleşmişlerdir. Daha sonra giderek kuzeye çekilmişler, Dicle ve Fırat nehirlerinin ağzında ülkelerini oluşturmuşlardır. Tarihçiler Keldanilerin Fırat ve Dicle nehirlerinin büyük aluvyonlu bölgelerinde Nuh peygamber tufanından yüzyıllar önce oturduklarını sanmaktadırlar. Bu bölgelerden uzun süren akınlardan sonra Babil ülkesini de kontrolleri altına almışlardır. Böylece Keldaniler Babil halkının yarattığı uygarlığın ve kurdukları imparatorluğun mirasçısı olmuşlardır.

Keldaniler başlangıçta göçebe olarak yaşıyorlar ve çiftçilikle uğraşıyorlardı. Fakat daha sonra şehirlerini kurarak yerleşik yaşama başlamışlardır. Keldaniler bu dönemde Babil uygarlığının erken zamanlarındakine benzer küçük şehir krallıkları kurmuşlardır. Buna karşın Keldanilerin gelişme çizgileri Babillilerin izlediği gelişme çizgisinden çok, Assurluların izledikleri yollarla benzerlik göstermektedir. Keldaniler askeri güçlerini geliştirerek kılıçlarıyla büyük bir imparatorluk kurmuşlardır.[1] Keldanilerin batıya doğru gelişmeleri kan dökerek damgalanmış, eski yerleşim merkezlerinin yıkılması ile noktalanmıştır. Fakat daha sonra kendi uygarlıklarını kurarak geliştirmişlerdir. Bu son safhada onlar belki geleneksel yaşam tarzlarını ve karakterlerini kaybetmişler ve fethettikleri Babil uygarlığının etkisi altında kalmışlardır. Keldaniler Babil ülkesini milattan yedi veya sekiz yüzyıl önce sömürgeleştirmişlerdir.

3) Keldanilerin Kökenleri

Tarihçiler Dicle ve Fırat arasındaki bölgelere gerçek yerleşimi, dillerini çeşitli şekillere bölünmesinden ve ırkların oluşması-

1) A History of the Babylonian and Assyrians, C. I, s. 311.

dan önceki döneme denk getirmişlerdir. Bundan anladığımız, buralarda yaşayan ilkel sakinlerin karakterleri değil, ilk olarak krallık kuran ve kurdukları krallığı imparatorluk aşamasına ulaştıran ırkın etnik eylemleri ve karakteristikleridir. Bu ırk da Semitik (Sami) olan Aramilerdir.

Arami ismi Siriyan (Süryani), Assuriyan, Keldani gibi Fırat ve Dicle nehirlerinin ağzından Karadeniz'e, Kızılırmak'a ve Filistine kadar yayılan bir ırkı kapsamaktadır.

Aşağı Mezopotamyanın ilk yerleşik halkı saf Arami idi. Bunlar Assurlular ile yakın hısım idiler. Yine bunlar Assurlulardan sadece politik bakımdan ayrılmışlardır. Bundan çıkardığımız kesin sonuç Keldanilerin Arami oluşlarıdır. Ama bazı araştırmacılara göre Keldaniler de diğer Arami halklar gibi Hami (Kuzey Afrika dil ailesi, eski Mısır dili, Berberice gibi) olmalıdırlar. Tarihçi Heeren esas tartışmasını dilin farzedilen karakterlerinden hareket ettirir. Bu halkın konuşmasının farzedilen şekli Keldanice, halkın orjinal dilidir. Yine bu tarihçiye göre Keldanice bir Arami dilidir. Süryanice de bu dil ailesi içindedir. Ancak Keldanicenin Süryaniceden çok az farkı vardır. Yine bu tarihçiye göre Keldaniler saf bir halk değil, çok karmaşık bir halktır. Bunlar Babil'de değişik tarihlerde görünen Kürtler ve kuzeydeki Ermenilerden tamamen farklıbir ırktılar. Ermeni ve Kürtler kuzeyden gelip uzun bir tarihsel devreden sonra yukarı Mezopotamya'da hakim bir ırk olmuşlardır. Keldaniler'de aşağı Mezopotamya'nın yeni işgalcileri ve oradaki hakim halk olmuşlardır. Babil'in Assurlular tarafından sömürgeleştirildiği dönemdeki zayıflık durumlarından birden bire yükselerek kralları Nabukadnazzar I. (M.Ö. 1128-1106) önderliğinde fethedici duruma gelmişlerdir.

4) Keldanilerin Babile Gelişleri

Yukarıda değinildiği gibi Keldaniler fethedici duruma gelmeden önce Keldani ülkesi Kassilerin Babil ülkesine girdikleri

tarihe kadar kendi krallarının yönetimi altında, bağımsız bir ülke idi. Keldani ülkesi Kassi kralı Agum III. (M.Ö. 1556-1552) tarafından o zaman hakim olduğu Babil ülkesine katıldı. Böylece Keldaniler görüldüğü gibi Kassilerden önce, sonra ve Kassiler döneminde, yani Keldani kralı Nabukadnazzar I.'in Babil ülkesinde Keldani egemenliğini kurduğu döneme kadar da Babil ülkesinde idiler. Bu demektir ki Keldaniler oldukça uzun bir dönemde Babil'de kaldılar. Ancak bu uzun dönem içinde başka halklar da Babil'e egemen oldular. Bu halkları da tanımak konunun anlaşılırlığım sağlamak yönünden önemli olduğundan o halklara da ayrıca değineceğiz.

5) Babil'i Yöneten Halklar

Babil batıdan hemen hemen yaşama elverişli olmayan Arap çölü, kuzeyden Assur ülkesinin batısı, güneyden Keldani ülkesi doğudan Elam ülkesi ile çevrili idi. (Bak Harita : 1)

Babil'deki medeniyetler hiç şüphesiz bir tek halk tarafından yaratılmamıştır. Bu medeniyetlerin yaratıcıları tarihi süreç içinde Babil ülkesine gelerek yerleşmişlerdir. Bu halkları tarih sahnesine çıkış sırasına göre ele alındıklarında şöyle bir sıralama yapabiliriz:

1) Sümerler,
2) Akkadlar,
3) Gutiler,
4) Babil soylu Hammurabi sülalesi,
5) Kassiler,
6) Assurlar,
7) Keldaniler,
8) Persler,
9) Büyük İskender (Mekadonyalılar),
10) Selefküsler.

Bunlar arasında ırksal bir sıralama yapmak gerekirse:
A) Sümerler, (Semitik değiller),
B) Semitik (Sami halklar),
a) Akkadlar,
b) Babilliler,
c) Assurlar,
d) Keldaniler.
C) Kürt kökenli halklar,
a) Gutiler,
b) Kassiler.
D) Persler,
E) Selefküsler.

Semitik halklardan Akkadlar konumuzun dışında olması nedeni ile biz bu halka sadece Gutiler ile olan ilişkilerinde değineceğiz.

A) Sümerler

Babil ülkesinde erken dönemde Semitik Babil'in yanı sıra bu dönemde bir dil daha vardı. Bu dil Sümerce ve Akkadça olmak üzere iki şiveye ayrılmıştı. Bu da bize gösteriyor ki Babil ülkesi Semitlerin akınına uğramadan önce bu ülkede Sümerler yaşamaktaydı. Sümerler tarih öncesi devirde Babil yaşammda etkin rol oynuyordu.

Bilindiği kadarıyla Sümerler semitik değillerdi. Milattan yaklaşık 4000 yıllarının başlarında yüksek bir uygarlık düzeyine yükselmiş olan Sümer ülkesi kendilerinden sayıca çok üstün olan ve Araplara yakın olan Semitlerin (Sami) akınına uğradılar.

B) Semitler

Erken tarihi kayıtlara baktığımızda Babile hakim olan ve tarafımızdan Babilliler olarak adlandırılan bir halkı görüyoruz.

Onların günümüze kadar uzanan yazıtları Semit dilinde yazılmıştır. Bu dil şekil ve kelimeleri bakımından Semit dil ailesinin kuzey kesimi ile ilişkileri vardır. İbranice ve Aramice (Süryanice) bu dil ailelerinin en tanınmış ve yaygın örnekleridir. Sümerce Semitik bir dil olmamasına karşın semitik olan Babilliler tarafından konuşulmaktaydı.

Semitlerin Babil ülkesine olan akın yönleri kesin olarak bilinmemektedir. Düşünüldüğüne göre bu akınlar güneybatıdan Arap yarımadasından ve kuzeydoğudan Kürdistan dağlarım geçerek ve ulusal gelişmelerini tamamladıktan sonra Babil ülkesine gelmişlerdir.

Bir görüşe göre Semitlerin kökenleri Afrika'dan gelmedirler. Bu kıtanın kuzeydoğusundan ya da kuzeybatısından gelmişlerdir. Bir başka ve yaygın olan görüşe göre Semitlerin gerçek ülkesi Arabistan'dır.

Semitlerin üstün görünme eğilimleri ırksal kişiliklerinin çok ileri bir düzeyde gelişmiş olmasıdan kaynaklanmaktadır. Semitler kendilerini çok yüksek bir düzeyde görüyorlardı. Yani bunlar ırkçı bir yapıya sahiptiler. Bunun sonucudur ki başka ülkeleri fetihlere yönelmişlerdir. Daha sonrada Kürt kökenli Kassiler, Elamları ve onları barışçıl yaklaşımda bulunan bir dizi küçük halkı yenmişlerdir.

C) Gutiler

İran'ın yüksek dağlık bölgesi olan ve Kürt dağları olarak bilinen Zagros dağlarından Babil'e olan akınlar zaman ve de yer bakımından sınırlıydı. Yine devirler vardır ki bu halk akmları sonucunda belli yerler çok insan yığınları altında ezilmişlerdir. Açlık, nüfus artışı sonucu burada oturan büyük sırada grupları yeni yerleşim yerleri aramaya zorlamıştır. Böyle bir hareketlenme Babil'deki erken sülale döneminin başında ve daha sonraları M.Ö. 2600'lerde Kürdistan'daki Şamsi kralının Babil'in bir kıs-

mını hükmü altında tuttuğu zamanlar olmuştu. Bir diğer akın da yine Kürdistan'dan inen Gutiler tarafından Babil ülkesine yapılmıştır.

Guti Ülkesi

Şurrum'un güneyinde, hemen hemen Luristan'm kuzeyinde, orta Zagroslarda savaşçı bir halk olan Gutilerin yaşadığı bölge olan Gutium ülkesi vardı.[2]

Gutiler tarihte bilinen en eski Zagros halklarmdandırlar. Kürtlerin kökenleri konusundaki ve çoğu tarihçiler tarafından da benimsenen görüşe göre Gutiler bugün ki Kürtlerin ilk atalarıydılar. Bunlar Zagros dağlarının kuzeyinde yaşıyorlardı. Bunların güneyinde ve Zagros dağlarının orta kesiminde Gutiler gibi Ari ırkından gelen Lulular yaşamaktaydı. Gutiler tarihte savaşçı bir halk olarak tanmmıştır.

Biz Gutileri Akkad ve Babil yazıtlarından tanıyoruz. Akkad kralı Sargon (M.Ö. 2276-2221) döneminde, Zagros dağlarında, Gutiler arasında kıpırdanmalar başlamıştır. Gutiler M.Ö. 2300'lere doğru, Akkad belgelerinden öğrenildiğine göre Fırat ırmağının doğusundaki bölgelere tekrarlanan birçok akınlar başlamıştır. Bu savaşçı halk aynı zamanda birçok ülkenin kuruluşlarını engellemişlerdir.

Gutiler Akkad kralı Sargon döneminde Akkad ülkesine saldırmışlarsa da Sargon ülkesini bu dağlı halka karşı kahramanca savunmuştur.

Akkad kralı Şar-Kalli-Şarri (M.Ö. 2114-2090) döneminde Akkad devleti gücünü yitirdi. Bu yüzden Guti, Lulular ve öteki aşiretler Akkad ülkesine akın ettiler. Akkad ülkesi bu dönemde Gutilerin eline geçti. Gutiler yaklaşık olarak bir yüzyıl kuzey Babil'i yönetmişlerdir. Arrapa (bugünkü Kerkük şehri) şehrini

2) Universele Wereld Geschidenis.

kedilerine başkent yaptılar. Biz Gutilerin bu ülkedeki uzun yaşamlarım Hurri şehir krallarından Urkiş şehri (Amude) kralı Tişşari'nin (M.Ö. 2220) yazıtlarından anlıyoruz.

Guti kral listesinde 31 yılda 31 kral yer almıştır. Bu krallardan biri 15 yıl ülkeyi yönetmiştir.

Guti kralı Tirigan döneminde Babil'deki Guti devleti güccünü yitirdi. Bunun üzerine M.Ö. 2130'da Uruk sülalesinden olan Akkad kralı Utuşengal, Gutilere saldırarak onları yendi. Gutilerin Akkad ülkesindeki son kralları olan Tirigan bu savaşta öldürüldü. Gutiler çaresiz bir şekilde ülkeleri olan Zagros dağlarına geri döndüler. Böylece Mezopotamya'daki Guti egemenliği ortadan kalktı.

Gutilerde Akkad ve Babilde olduğu gibi sülaleden geçen bir krallık sistemi yoktu. Guti kralları seçimle devletin başına geçiyorlardı. Gutiler krallarını üç yıl için seçiyorlardı. Bu seçim çok çekişmeli bir şekilde geçiyordu. Gutiler gerektiğinde krallarını bir yıl dolmadan da değiştirebilirlerdi. Bu kralların hakları sınırlıydı.

Gutiler bazı tarihçiler tarafından yırtıcı, kan dökücü, talancı olarak nitelendirilmişlerdir. Yine bu tarihçilere göre Gutiler, Akkad ve Babil ülkesine indiklerinde bu ülkede tarım, uygarlık çok gerilemiştir. Buna da sebep olarak Gutilerin talancılıkları gösterilmektedir. Bir başka sebep olarak da bunların bölge halklarına çok ağır vergiler yüklemeleri gösterilmektedir. Sümer halkı bu halkı dağların cini olarak nitelemektedirler. Akkadlı analar çocuklarını Gutilerle korkutarak uyutuyorlardı. Yine bazı Sümer yazıtlarında Gutileri, Babil ülkesinden kovan kral Utuşegal'in çocuklarını ve kadınlarını çalan bu dağ ejderhalarını yok etmek için Allah tarafından gönderildiği yazılıyor.[3]

Gutiler Hurri dilini konuşmakta ve yazıtlarında çivi yazısını kullanmaktaydılar.

3) Universele Wereld Geschidenis, C. I, s. 465.

6) Hammurabi Öncesi Babil Ülkesi

Babil ülkesi Hammurabi'den önceki dönemde Babilli olmayan bazı aileler tarafından yönetilmiştir. Örneğin İsin'den İddin Dağan (M.Ö. 1974-1954) ve onun oğlu İşme Dağan (M.Ö. 1954-1935) Babil'i yönetmişler. Bu iki kralın adları Akkad adı olmasına rağmen Sümer geleneklerine bağlı kalmışlar. Onları takip eden Lip İştar (M.Ö. 1935-1924) ve Larsamlı Gungunum aralarında birçok savaşlar yapmışlardır. Lip İştar'dan sonra yerine Abisera (M.Ö. 1906-1895) geçmiştir. O zamana kadar önemsiz bir şehir olan Babillu'nun adı Semit ismi olmadığı için Babili (Allahın kapısı anlamında) olarak değiştirilmiştir.[4]

Sumuabun (1895-1881) ilk olarak Babil sülalesini kurmuştur. Ondan sonra yerine Babil'in dışındaki, Sippar, Uruk, Dilbat ve daha başka şehirlerin kralı Sumula-el (1881-1845) geçti. Onun döneminde tanrı Marduk şehir Allahı olarak belirdi.

M.Ö. 1845 ile 1813 yılları arasında Babil İsin'li ve Larsam'lı sülalelerden gelen krallar tarafından yönetildi. Bunların sonuncusu Larsam kralı Rimsin (M.Ö. 1824-1763) İsin sülalesini ortadan kaldırdı. M.Ö. 1813'te Babil kralı Sin-Muballit (M.Ö. 1813-1793) Babil yönetimini eline geçirdi.

7) Babil Ülkesinde Hammurabi Dönemi

Babil kralı Sin-Muballit'ten sonra daha önce Larsam kralı Rimsin'e bağlı olan Hammurabi (M.Ö. 1793-1750) Babil krallığına geçti. Hammurabi iyi ilişkiler içinde olduğu Assur ülkesine saldırarak M.Ö. 1783'te sınır şehri Papiqum'u işgal etti. M.Ö. 1764 yılında Elam, Eşnunna, Assur, Malgum ve Mawar'dan gelen onbin kişinin de katıldığı birleşik bir ordu ile Hammurabi'ye saldırdı. Marri ülkesinin yardımıyla Hammurabi kendisine karşı yapılan bu saldırıya püskürterek büyük bir galibiyet elde etti. Bir yıl sonra bu birlikte olmayan Larsam üzerine yürüdü. Lar-

4) Universele Wereld Geschidenis, C. II, s. 558.

sam kralı Rimsini tahttan indirerek bütün Babili eline geçirdi. M.Ö. 1761'de iyi ilişkiler içinde olduğu Mariyi de eline geçirdi. M.Ö. 1757 ve 1755'te Assur üzerine ataklar gerçekleştiren Hammurabi Assur kralı İşme Dağan'ı ülkesinin dağlık bölgelerine çekilmek zorunda bıraktı.[5] Hammurabi'nin büyük rüyası Kürtlerin ilk ataları olarak bilinen Subarilerin ülkesi Subartu'yu eline geçirmekti. Bu isteğini krallığının 29. ve 38. yıllarında gerçekleştirmeğe çalıştı.

Subartu ülkesi Hammurabi döneminde politik birliğini sağlayamadı. Oysa Subartu ülkesi dağlıktı ve bu ülkede çeşitli dillere sahip topluluklar vardı. Ayrıca Subartu ülkesi çok verimli bir ülke idi. Bu durumuyla saldırganların dikkatini üstünde topluyordu. Hammurabi dış ilişkiler konusunda çok duyarlıydı. Krallığının 30. yılında Elam'ın gerilediğini görüyoruz. Elam'dan sonra Subartuların ve Gutilerin Hammurabiye yenildiklerini görüyoruz. Hammurabi krallığının 32. yılında Subartu şehirlerinin yenilgileri devam ediyor. Hammurabi krallığının 37. yılında Subartu ülkesinin Turukkum ve Kakmum ordularının yenilgisini görüyoruz. Son olarak ta Hammurabi krallığının 39. yılında bütün düşmanlarını Subartu ülkesine kadar sürdüğünü görüyoruz.

Hammurabi'nin gelmesiyle Babil'de yeni bir dönem başladı. Ondan önce Babil'in Semitli kralları Gutilerin Babil ülkesinden çekilmesinden sonra yazıtlarını Sümer dili ile yazmışlardı. Hammurabi aynı Assur kralı Şamsi Adad ve Mezopotamya'nın kralı ve Fıratın doğusundaki krallıklar gibi Akkadçaya öncelik verdi.[6]

Buraya kadar özetlediklerimizle akıllı ve çoğu zaman vicdansız bir politikacı olan, diplomasi ve zorbalık yoluyla Babil'de yeniden bir birlik sağlayan Hammurabi'nin tarihini kısaca tanıdık. Hammurabinin dış politikasında ulaşılması mümkün olmayan hedeflere gitmeyecek kadar gerçekçiydi.

Hammurabi'nin kim olduğu ve ne yapmak istediğini bize

5) Universele Wereld Geschidenis, C. II, s. 599.
6) Universele Wereld Geschidenis, C. II, s. 607.

onun kanunları öğretmektedir. Hemen hemen ikibin maddeden oluşan bu kanunlar ceza kanunu, vatandaşlık hakkı ve ticaret kanunlarını içermekteydiler. Buradaki olaylar eski kanunlara oranla daha iyi formüle edilmişlerdir.

Hammurabi kanunlarından bazı örnekler:

1) Eğer bir vatandaş başka bir vatandaşı cinayet işlemekle suçlarsa, fakat bunu kanıtlayamazsa o zaman kendisi ölümle cezalandırılır.

3) Bir vatandaş cezası ölüm olan bir suç ile mahkeme önünde yalancı şahitlik yaparsa, fakat onun ileri sürdüğü şeyler kanıtlanamazsa o zaman bu vatandaş öldürülür.

6) Ne zaman ki bir vatandaş Allahın ve sarayın mallarını çalarsa o zaman bu vatandaş öldürülür. Ondan bu malları alanlar da öldürülür.

14) Ne zaman ki bir vatandaş başka bir vatandaşın çocuğunu çalarsa, o zaman bu vatandaş öldürülür.

16) Ne zaman ki bir vatandaş saraydan kaçan bir köleyi evinde saklarsa ve bunu tellalın çağrısına rağmen çıkarmazsa o zaman, o vatandaş öldürülür.

17) Ne zaman ki bir vatandaş kaçak olan bir köleyi şehrin dışında yakalarsa ve bunu sahibine geri getirirse o zaman kölenin sahibi ona iki gümüş verir.

21) Ne zaman ki bir vatandaş bir evin duvarında bir delik açarsa (hırsızlık maksadıyla) o zaman bu deliğin önünde öldürülür ve bu deliğin önünde asılır.

22) Ne zaman ki bir vatandaş bir soygun yapar ve yakalanırsa, o zaman öldürülür.

23) Ne zaman ki bir hırsız yakalanmazsa, o zaman eşyası çalınan vatandaş çalınan eşyasını tanrıya bildirir ve bu hırsızlığın yapıldığı şehir ve belediye başkanı çalınan bu eşyayı bu vatandaşa verir.

25) Ne zaman ki bir vatandaşın evinde yangın çıkarsa ve başka bir vatandaş bu yangını söndürmeye geldiği zaman evi

yanan vatandaşın bir malına göz koyarsa ve bu malı kendine mal etmeğe çalışırsa o zaman yanan ateşin içine atılır.

124) Ne zaman ki bir vatandaş diğer bir vatandaşa şahitlerin önünde altın, gümüş veya başka bir şey korumak üzere verirse ve korumaya alan bunu sonradan inkâr ederse ve sonra onun korumaya aldığı kanıtlanırsa, aldığının iki katını geri verir.

134) Ne zaman ki bir vatandaş savaşta iken onun evinde yiyecek bir şey kalmaması halinde eşi başka bir eve girerek yiyecek alırsa o zaman suç işlemiş sayılmaz.

209-210) Ne zaman ki bir vatandaş başka bir vatandaşın kızını döverse ve onun kısır kalmasına neden olursa o zaman kısır bıraktığı için ona on altın öder. Ne zaman ki dövme sonucu kız ölürse o zaman o kızı döven adamın kızı öldürülür.

244) Ne zaman ki bir vatandaş bir sığır veya bir eşek kiralar ve bu bir aslan tarafından parçalanırsa o zaman sadece malm sahibi zarar görür.

45) Ne zaman ki bir vatandaş bir sığır kiralar ve bunu ihmalsizlikten veya kötü muameleden ölümüne sebep olursa o zaman sığırı kiraladığı kişiye aynı değerde bir sığır geri verir.

Hammurabi'den sonra yerine oğlu Şamsu İluna (M.Ö. 1750-171) geçti. Onun döneminde Babil ülkesinde çöküş başladı. M.Ö. 174'de daha önceki yüzyıldaki Guti'lerin izini takip eden, batı İran'dan gelen dağ halkı Kassi'ler, Fırat'ın doğu bölgesinden Babil ülkesine saldırdı. Babil kralı Şamşu İluna Kassilerin bu saldırılarını geri püskürttü. Kassi'ler Babil ülkesinde tutunamayarak geri döndüler. Kassilerin bu atağının sonucunda güney Babil'de bir ayaklanma oldu. Şamsu İluna bu ayaklanmayı bastırmak için yıllarca uğraştı.

Babil kralı Şamsu İluna'dan sonra Babil'deki Hammurabi sülalesinin sonu geldi. Babil devleti kralları Şamsu Ditana Hititlerin Suriye'nin aşağı kesimlerini Subarilerin devamı olan Hurrilerden alıp Babil'e başlattığı büyük yağmalama akınları sonun-

da krallık tahtından düştü. Bu yağmalama akınları sırasında tanrı Marduk'un heykelleri de Hitit ülkesine taşındı. Bu heykeller ancak 4 yıl sonra bir Kassi kralı aracılığı ile Babil'e geri verilmiştir. Kassilerin tanrı heykellerine gösterdikleri ilgi gösteriyor ki Kassi kralları kendi halkına Babil'i kabul etmeyi öğretmişlerdir.

8) Babil Ülkesinin Kassilerin Eline Geçişi

Hammurabi sülalesinin son krallarının gitmesiyle iki nehir arasındaki Babil ülkesinin tarihinde karanlık bir dönem başladı. Bu dönem dört devreye ayrılabilir.[7]

1) Kassi yönetiminin başlangıcı,

) Babil'in baş düşmanı olan Assur'un ortaya çıkışı,

3) Kassi yönetiminin en yüksek noktası,

4) Kassilerin gerilemesi ve ülkeleri olan Zagros dağlarına geri dönmeleri.

İkinci maddede yer alan Assur'un ortaya çıkışı bir sonraki konuda yer alacağından biz şimdilik onlara yer vermiyoruz. Konumuz olan diğer üç maddede yer alan Kassilerin Babil'deki dönemini vermeye çalışacağız.

Kassiler

Kassiler Ari ırkından bir ulustur. Başlangıçta Dicle nehrinin doğusundaki dağlık bölgede M.Ö. 174 yıllarında yaşıyorlardı. Bu tarihten kısa bir süre sonra Kassiler kralları Gandaş yönetiminde Zagros dağlarının güney kısmına gelerek yerleştiler. (Bak Harita :2) Kassilerin yerleştiği Zagros dağlarının güney kısmındaki bölgenin bugünkü adı Luristandır. Luristan bölgesinde Kassilerden önce, yine Zagros dağ halklarından ve Kassiler gibi Ari ırkından gelen Guti ve Lulular'ın öncü kabileleri yaşamak-

7) A History of the Babilonians and Assyrians.

URARTU
Caucasus Mts
L. Van
AZERBAIJAN
TALISH
C-A-S-P-I-A-N
S-E-A
L. Urmiya
PARSUA
Hasanlu
GILAN
Amlash
Martik
MAZANDERAN
Nineveh
MANNAI
Nimrud
Ziwiyeh
Elburz Mts.
Kalardasht
KURDISTAN
ZAMUA
MADAI
Khurvin
Assur
Harhar
ARRAPHA
PARSUA
ASSYRIA
Hamadan
PARTAKKA
R. Diyala
BIT-HUMBAN
KASSITES
Siyalk
LURISTAN
Zagros Mts.
R. Tigris
PARSUMASH
ELAM
ANSHAN
Babylon
Susa
KHUZISTAN
BABYLONIA
R. Euphrates
Ur
PARSA
0 100 200
Scale of Miles
Persian Gulf
FARS

Harita: 2

taydı. Böylece Kürdistan dağlarında yaşayan Kürt boylarının sayısı üçe yükseldi. Bunlar Lulu, Guti ve Kassilerdi.

İlk bilinen Kassi kralı Gandaş (M.Ö. 1732-1717)'tır. Kassiler yine bu krallarının Zagroslardaki devletlerini kurdular.

Hititlerin yağmalama akınlarından sonra Kassiler kralları Kastiliyas III. (M.Ö. 1570) önderliğinde Babil ülkesine saldırdılar. Babil ülkesini ellerine geçirerek bu ülkede Karduni adı altında önemli bir devlet kurdular. Fakat ülkenin güneyindeki bölgeleri deniz ülkesi[8] sülalesinin yönetiminde bırakmak zorunda kaldılar. Ancak Kassi krallarından Ulum-Buriyaş Babil'in güney sahillerine saldırılar düzenledi. Kassi kralı Agum III. (M.Ö. 1556-1552) döneminde Babil'in güneyi alınarak Kassi yönetimine alındı. Böylece bu kral döneminde bütün Babil ülkesi Kassilerin yönetimi altına girdi.

Kassiler direkt olarak kendi ülkelerinden Babil'e gelmişlerdi. Kendi ülkelerinin güneyindeki ve bugün Kermanşah olarak bilinen bölgeden Babil ülkesine girmişler. Daha sonra sayılarını çoğaltarak ülkeyi istila etmişler. Böylece ülke üzerindeki kontrollerini artırmışlardır. Böylece de evvelki Babil yönetiminin yerine yabancı bir yönetim kurulmuştur. Bu yabancı yönetimlerin gelişleridir ki daha sonraki yıllarda Keldani krallarını Babil ülkesinde görebiliyoruz.[9]

Kassilerin Babil ülkesinin yönetimini ele almakla Babil'in yerli kandan hükümdarları tarafından idare edilen uzun barış yılları böylece son buldu. Zaten Babil ülkesinin çok verimli bir ülke olması Zagros dağlarındaki cesur dağ halkı için devamlı çekici bir ülke olmuştu. Onun bu konumu daha fazla barış içinde yaşamasını engelledi.

Hammurabi ve ondan sonrakilerin etkisi birleşmiş Babil devletlerinde kaldığı sürece ülke akınlara karşı koyabildi. Ama

8) Deniz ülkesi Pers körfezinin ağzındaki aluvyonlu bölge ve Keldani ülkesine verilen ad.
9) A History of the Babylonians and Assyrians, C. I, s. 400.

sanatın ilerlemesi, uygarlığın gelişmesi, ticaret ve sanatın büyümesi askeri gücü zayıflatmıştı. Bu zamanda Babil'de hâlâ yurtseverlik ve ulusal gurur canlılığını koruyordu. Yabancı birisinin gelip Babil tahtına oturması inanılacak gibi değildi. Gerçekten de beklenilmeyen bir durum ancak organize edilmiş bir ordu tarafından başarılabilirdi. Böyle bir ordunun kumandanı ancak gelip Babil ülkesinin krallık tahtına oturabilirdi.[10]

Bu durum size açıklıkla gösteriyor ki Kassiler çok güçlü, canlı bir halktı ve organize edilmiş bir ordu gücüne sahiptiler. Yukarıdaki belirleme bu gerçeği ortaya çıkarıyor ve bize Kassiler hakkında yeterli bilgi veriyordu.

Kassiler Babil ülkesinde M.Ö. 1171 yıllarına kadar kaldılar. Ancak Assurların Babil ülkesine olan akınlarının sonucunda ülkeyi iyi savunamayan Kassiler, Babil ülkesindeki Semitlerin de ayaklanmalarıyla, uzun bir dönem sonra yönetimi bırakmak zorunda kaldılar. Kassiler her ne kadar Assur ve Elamların yaptıkları savaşlarda kısmi başarılar elde ettilerse de, bu onların Babil ülkesinde kalmalarına yetmedi. Kassiler Babil ülkesini terk ederek Zagros dağlarındaki ülkesine geri çekildiler. Zaten Kassiler Babil'de kaldıkları üçyüzü aşkın yılda bile kendi ülkeleri ile ilişkilerini kesmemişlerdi. Sürekli ilişki içinde idiler.

Kassiler, Subari ve onların torunları olan Hurrilerin dilini konuşmakta idiler. Hurri dili Habur, Diyala ırmakları ile Van gölünün kuzeyindeki dağlık bölgeyi içine alan üçgenin içinde konuşuluyordu. Kassiler'de bu üçgenin içinde olmaları nedeniyle onların da dilleri Hurrice idi. Ancak Kassiler Babil'i silahlarının gücüyle fethetmelerine karşlık Babil kültürü Kassileri fethetmiş, içine almış ve onları asimile etmiştir.[11] Bu nedenledir ki Kassiler Babil'de uzun yıllar kaldıklarından kendidillerini büyük ölçüde unutmuşlardı. Buna neden olarakta kendi ana dilleri

10) A History of the Babylonians and Assyrians, C. I, s. 398.
11) A History of the Babylonians and Assyrians, C. I, s. 413.

yerine, Babil ülkesinde Babil dilini konuşmuş ve resmi dil olarak kullanmış olmalarıdır.

Kassiler keçi postlarından yaptıkları kara çadırlarda yaşıyorlardı. Mısır ve Assur ülkesine bazı madenler ve at satıyor karşılığında altın alıyorlardı. Kassiler de Hurri ve Subariler gibi iyi at yetiştirmesini ve savaş arabalarını kullanmasını iyi biliyorlardı. Kassiler Babil'in etkisi altında feodal bir toplum düzenini yürütmek, eski geleneklerine bağlı yeni kültürel gelişimi sürdürmek istediler. Bunun yanında, gelişime yönelik bir dış politika izlemediler. Kendi dönemlerinin sonlarına doğru Mısır ile politik ilişkiler kurmuşlardı.[12]

9) Babil'de Keldani ve Assur Dönemi Keldani İlişkileri

Kassilerin Babil'deki idaresi kalktıktan sonra İsin'in ikinci sülalesi bir süre Babili elinde tuttu. Bunların krallarından birisi de Nabukadnazar I.(M.Ö. 1128-1106)'dır.

Babil'deki İsin'in ikinci sülalesinden sonra yönetimi ellerine geçiren Deniz ülkesi ikinci sülalesinin son kralı Nabokadnassar (M.Ö. 748-734) ile birlikte Yunanlılara göre yeni bir çağ başlamıştır. Nabokadnassar ile Babil krallarınm Batlamyus dönemi başlamıştır.[13] Ondan önceki kral döneminde düzlüklerde ve Diclenin doğusundaki bölgenin güneyindeki bölgelere giderek yarı göçebe Arami kabilelerin eline geçmekteydi.

Babil kralı Nabokadnassar'ın M.Ö. 734 yılında ölümünden sonra Babil'de karışık durumlar meydana geldi. Bu nedenle yönetimde bir süre değişiklikler oldu. Arami Ukinzer (M.Ö. 732-729) kısa bir zaman için yönetimi eline geçirdi. Assur kralı Tiglatpileser M.Ö. 731'de Babil'e gelerek Ukinzer'i orta Babil'deki başşehrinde kuşatmaya aldı, ancak M.Ö. 729'da şehir alınabildi.

12) Universele Wereld Geschiedenis, C. II, s. 630.
13) Batlamyus, İkinci yüzyılda Babil'de yaşamış Yunanlı Cagrafyacı.

Bundan sonra Assur kralı Tiglathpileser Assur ve Babil'i kişisel bir birlikte birleştirdi. Kendisini Babil'de Pulu olarak isimlendirdi. Babil krallarının yapması gereken işleri kendisi yaptı. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Salmanassar V. (M.Ö. 727-722) geçti. Bu kral Babil'de Ululai adı altında kişisel birliğini devam ettirdi.

Babil M.Ö. 626 yılına kadar Assur krallığının kurduğu bu kişisel birlik içinde yönetildi. Böylece 400 yıl Babillilerin önemli politik etkinlikleri olmamıştır. Bunlar M.Ö. 729'da politik özgürlüklerini kaybetmiş ve kısa dönemlerde birkaç kez özgürlüklerini geri almışlardı. Bu da bir Keldani kralı olan Marduk-Apal-İddina II. tarafından birkaç kez denenmiştir. Birinci keresinde bu kral Salmanassar V.'ten sonra M.Ö. 722'den M.Ö. 710'a kadar yönetimi elinde tutmuş, ikinci kez yine saklandığı Deniz ülkesinden (Keldani ülkesi) M.Ö. 703'te gelerek bir süre yönetimi elinde tutmuş ama yine Assurlular tarafından Deniz ülkesine çekilmeye zorlanmıştır. Keldani kralı Marduk-Apal-İddina'nın Babil'i Assurlulardan kurtarma çabası böylece bir sonuç vermedi.

M.Ö. 626'da Assur kralı Assur-Banipal öldüğünde geriye çok zayıflamış ve eski başarılarından uzaklaşmış bir imparatorluk bıraktı. Assur-Banipal'in ölümü Babil'de yeni bir isyan için hazırlıklara sinyal verdi. Bu da kaçınılmazdı. Babilliler Assur kralı Assur-Haddon'un yatıştırıcı politikasıyla ayakta duran Assur krallığından nefret ediyorlardı. Bundan kurtulmak da istiyorlardı. Daha önce safkan Semit olan Babil halkı azalmaya başlamıştı. Fakat birbirine karışmış diğer taze kanlar bunların varlığını korudu. Gerçi onların kişilikleri tamamen bozuldu. Kassilerden onlara gelen hayat takviyesi onlardaki ulusal ağırlığı canlı tuttu. Bu hayat takviyesi onları onlardan önceki halklar gibi yutulmaktan ve kaybolmaktan korudu. Yoksa kaybolur giderlerdi. Bu halk durmadan azalıp küçülüyor ise de bazı kaynaklardan

gelen taze kan alışlarla varlıklarını devam ettiriyorlardı. Bu nedenledir ki Babil halkından Assurlulara karşı isyan etmek beklenemezdi.[14]

Babil ülkesinde, bu dönemde Assurlulara karşı isyan edenler Assurların düşmanı olan Keldanilerdi. Bunlar ayın zamanlarda Babillilerin baş düşmanı idiler. Babilliler Keldani kralı Marduk-Apal-İddin zamanında ülkelerine gelen bu davetsiz akıncılara karşı Assurluları kurtarıcı olarak görüyordu. Babilliler bu nedenledir ki Assurlularla bir birlik oluşturmuşlardı. Keldaniler güneyden, Pers körfezinin kenarlarından Babil ülkesine gelmişlerdi. Keldanilerin Arabistan'dan geldiklerini ve Semitli olduklarını daha önce görmüştük. Bunlar Semit adları taşıyorlardı. Gönüllü olarak kedilerini Semit geleneklerine, dillerine, idare ve sosyal yaşamlarına uyarlamışlardı. Bunların Babil'de ortaya çıkmaları erken tarihlere rastlamıyor. Keldaniler Babil ülkesinde dağınık topluluklar halinde, ülkenin kuzey ve güneyindeki önemli bölgelerine yayılmışlardı. Bu akından aynen kendileri gibi genel gücün dalgalarına dahil olan ve daha önce Assurluların tehlikeli komşuları olan Süryanilere yakın paralellikleri vardı.

Keldanilerin esas mustahkem kaleleri Deniz Ülkesi olarak bilinen Keldani bölgesiydi. Bu yer kendi yönetimleri altında ve tarihi bir yerdi. Bu ülke Kassi kralı Agum III. (M.Ö. 1556-1552) tarafından Babil ülkesine katılmıştı. Ne var ki Kassilerin Babil ülkesinden çekildikleri tarihte tekrar öz yönetimlerini kurmuşlardı. Bunlar yarı göçebe, yarı çiftçi bir halktı. Bunlar sürekli çabalarla komşuları olan Babillilerin zengin ülkelerine ve gelişkin şehirlerine sahip olmak istemişlerdi. Diğer Keldani toplulukları da tarihte kişilikleri hakkında az bilgiler bırakmışlardır. Arap yarım adasındaki bu Keldaniler Deniz Ülkesi'ndeki akrabaları gibi, bunlar da Babillilerin zenginliklerini ellerine geirebilecek bir başkamn özlemi içinde idiler. Bu küçük devletlerden veya

14) A History of the Babylonians and Assyrians, C. II, s. 298.

topluluklardan Babillilerle olan çarpışmaları kazanabilen herhangi bir prens Keldani geleneğini takip edeceği kesindi. Bu prensi kendi toplumundan olması şart değildi. Babil kralı veya Sümer ya da Akkad ünvanını kazanan birisi diğer akraba prenslerden daha üstün olacaktı. Keldaniler de bunu Keldani kralı olarak adlandırılacaklardı.

Bütün bunlar Keldani prenslerin Babil üzerine sürekli denemelerini vurgulamaktadır. Bu prensler Babil'in başarılarımn hissi değerlendirmesinden çok, Babil'deki yönetimi kendi Keldani halkının arasında huzur ve sağlık getireceği için özlemişlerdi. Bu özlemler Keldani kralı Marduk-Appal-İddin tarafından sınırlı olarak yapılmıştır. Oysa Keldanilerin bu özlemleri Assurlular tarafından sezinlenmiş, Keldaniler arasındaki birleşmeler engellenmiş, Keldani üstünlüğü ertelenmiştir.

Keldaniler Babil'deki Assur üstünlüğü döneminde kaybolmuşlardır. Bunlar Babil'de büyük sayıda bulunmaya devam etmişlerdir. Burada elverişli bir durum yaratabilecek kuvvetli bir önderin geleceği zamanı beklemişlerdir.

Keldanilerin Babil ülkesini elde etme fırsatı Assur kralı Assur-Banipal'in ölmesiyle bulmuşlardır. Assur-Banipal'in ölümünden hemen sonra Keldanili Nabopolassar I. Babil kralı olarak görüyoruz. Bu kralın Keldani'li menşeyi tartışılıyor. Ama M.Ö. 628-627 yılları arasında Şammaşşumukin'den sonra Babil tahtına gelen Kandalu'nun oğlu olduğu tahmin ediliyor. Ama kral Nabopolassar hangi kökenli olursa olsun, kurduğu krallık Keldani krallığı idi. Bu kral Keldaniler tarafından desteklenmekteydi. Keldanilerin bundan sonra Babil üzerindeki etkileri artıyordu.

Babillilerin Assur devletinin başkenti Nineve'nin düşüşünden sonra kişiliklerini yavaş yavaş kaybettikleri tahmin ediliyor. Kral Nabopolassar döneminde Babil'de şartlar değişti. Bu şart-

ların değişmesiyle sadece yeni bir sülale değil, yeni bir krallık kurulmuş oldu.

Bu monarşinin gelmesi ile eski Babil İmparatorluğunun yeniden kurulmuş olduğu söylenebilir. Fakat gerçeklere hakça bakıldığmda, kurulan imparatorluğun eski Babil İmparatorluğunun varlıklarım almayı başaran yeni bir Keldani İmparatorluğunun kurulduğu söylenebilir.

Nabopolassar'm (M.Ö. 626-605) basit bir geçmişi vardı. Kral da bunun farkındaydı. Bu nedenlede kendisine "*Hiç kimsenin oğlu*" diyordu. Onunla birlikte Babil dini de en iyi dönemini yaşamıştır. Nabopolassar kendisinden önce gelenlerden, kendisine uygun, takip edebileceği bir örnek bulamamıştır. Bu yüzden kendisine Babillilerin Hammurabi'sini örnek almıştır. Onun kullandığı dil de eski Babil diliydi. Ne var ki kralı bu dili kullanmada pek başarılı olamamıştır.

Keldani Med İlişkileri

İskitlerin Kafkaslardaki dağlık bölgelere egemen oldukları zamanda Babil'de yeni Assur kralı Sinsara İşgun (M.Ö. 629-612)'a karşı bir isyan başladı. M.Ö. 626 yılındaki bu isyan Kaldili Babil kralı Nabopolassar (M.Ö. 625-605) tarafından yönetiliyordu. Nabopolassar Asur'un yıkımına yönelik bir koalisyon oluşturmaya başladı. Stratejik ve politik durumu bu koalisyonun başarısı destekleme gereğini duyan Elam, Babillilerle bir prensip antlaşması yaptı.

Keldani kralı Nabopolassar bu arada İran'ın batısındaki Medya bölgesinde Med krallığım kurmuş olan ve tüm tarihçiler tarafından Kürtlerin atalarından sayılan Medlerle Assurlara karşı bir birlik kurdu. Med kralı Key Aksar II. (M.Ö. 628-585) ilk iş olarak Assur saldırılarına karşı durdu. Keldanilerle el altından anlaştı.(Bak Harita:3) Devletin başkenti olan Ekbatana (Bugün-

kü Hamadan şehri) Keldani kralı Nabopolassar ile gizli bir anlaşma imzaladı. Med kralı Key Aksar Keldani ve Medlerden oluşan birleşik bir ordunun başına geçerek M.Ö. 623 yılında Assur devletinin başkenti olan Nineve şehrine saldırdı. Bu saldırıdan birkaç gün sonra İskitler Med'lerin kuzey bölgelerine saldırıları haberi geldi. Bunun üzerine Med kralı Key Aksar savaşı yarıda bırakarak ülkesine döndü.

Key Aksar II. İskitleri ülkesinden söküp attıktan sonra tekrar Keldani ordusunu kumandası altına aldı. M.Ö. 612 yılında Medler ve Babil'deki Keldaniler uyum içinde hareket ettiler. Her iki ordu kuvvetlerini Diyala nehri vadilerinde birleştirerek Radan nehrinin Dicle nehrine döküldüğü yerden geçerek Nineve şehri kale duvarları önüne geldiler. Temmuz ve Ağustos ayları arasında burada üç çatışma yapıldı. En sonunda Ağustos ayında birleşik ordu şehre girmeyi başardı. Nahum'un kitabındaki bir yazıdan ve bazı Yunan tarihçilerinin eserlerinden anlaşıldığına göre bu saldırıların başarıya ulaşmasına Huşur nehrinin şehrin duvarlarını ve kale kapısını yıkması neden olmuştur. Şehrin sokaklarında savaş başladı. Assur kralı amcası Şamaşşumukin'in yaptığı gibi, kendisini yanan sarayının alevleri içine attı. Şehrin sakinleri ise Assurluların eskiden zapttettikleri yerlerin halklarının akibetlerine uğradılar. Assur halkı tamamen yok olmadı. Assur krallarımn sayısız miktarda göçe zorladığı yakındoğu Aramilerinin içine katıldılar. Arami dili ise Assur imparatorluğu ticaret dili halini almıştı.

Assur'un son kralı Sinsara İşgun (M.Ö. 692-612) Assur ordusunun bir bölümü ile şehirden kaçmayı başardı. Kral kuzey Mezopotamya Şehri olan Harran'a giderek sığındı. Burada Assur ordusundan geriye kalan güçlerini toplamaya çalışarak Pharaoh Necho II. önderliğindeki Mısır ordusunun gelişine kadar kalmayı başardı. Keldani ve Medya ordularımn buraya yaklaşmalarına yakın, Harran'ı terk ettiler. Fırat'ın ötesine, Karkamışa

gittiler. Harran şehri ise Keldani ve Medli güçler tarafından ele geçirildi. Böylece M.Ö. 612 yılında Assur krallığına son verdiler.[15]

Assur imparatorluğu Medya ve Babil arasında pay edildi. Her iki devlet arasındaki sınır Fırat boyunca Harran'ın güneyindeki Karkamışa ve Cebal Sincar (Şingal dağlarına ve oradan Diyala vadisine), Elam'ın kuzeyindeki dağlara kadar uzanıyordu. Esas Assur Nineve-Erbala-Asur üçgeni Medya'ya katıldı. İranlı göçebelerin bir kısmı bu bölgelere göç ettiler.

Nabopolassar 21 yıl Keldani kralı olarak kaldı. Nabopolassar yalnız krallığının son yıllarına doğru başkentinin sınırları dışında aktif oldu.

Keldanilerin Babil'de üstünlüğe ulaşmaları bu eski ülkenin sabit uygarlığı üzerindeki yeni ve orjinal etki ve ilişkilerinin sonucu olabilir. Keldaniler bir halk olarak kalabilme haklarını ve onların sertliğine karşı koyma ve felaketten üstünlüğe yükselmelerinin kuvvetini sergilemişlerdi. Keldaniler Assurlulardan daha çok yaşamışlar ve onlardan yağmaladıklarım bölüşmüşlerdir. Şimdi ulusal amaçlarına erişmek için hiçbir zıtlık yoktu. Aym Kassi döneminde olduğu gibi Keldani döneminde de uzun zaman süren Babil uygarlığı yeni unsurları içleyerek ve bunları kendi çok eski şekillerinde biçimlendirmişlerdir. Aym işgaller takip etmiştir. Aynı yerleşmiş gelenekler korunmuştur. Aynı sosyal sınıflar varlıklarını korumuşlardır. Aym meşru politik ve ruhsal prensip ve etkinlikler hakim olmuş, aym ilişki şekilleri sürdürülmüştür.

Nabopolassar'ın ölümünden sonra Keldani imparatorluğunun en iyi dönemini yaşatan ve en uzun krallık tahtında kalan oğlu Nabukadnazzar II. (M.Ö. 604-562) yönetimi eline aldı. Nabukadnazzar eski dostları Med ve Perslerin döğüşeceklerini sezinlemişti. Bu durumdan kendisi de memnun değildi. Yine de

15) The Cambridge History of İran, C. II, s. 114-128.

bir önlem olarak, tüm eski şehirlerinin etrafındaki duvarları, kimsenin elinin erişemeyeceği gibi sağlamlaştırdı. Eski şehrin duvarlarına bir kat daha ekledi. Sonunda kuzeyden Dicle ve Fırat nehirlerinin arasıda "*Med Duvarı*" adı altında bir duvar yaptırdı.[16] Bu duvarın uzunluğu 60 km. idi. Duvarın yüksekliği ise Yunanlı tarihçi Heredot'a göre 30 m. idi.

Keldani kralı Nabukadnazzar II.'nin ölümünden sonra yerine oğlu Avil-Marduk(M.Ö. 561-560) geçti. Bu kral hakkında fazla bilgimiz yoktur. Avil-Marduk Neriglissar (M.Ö. 559-556) tarafından tahttan indirildi. Neriglissar'ın ölümü üzerine oğlu Labaşi Marduk yerine geçti. Fakat bu kral Keldani tahtında ancak dokuz ay kalabildi. Labaşi Marduk bir isyan sonucu öldürülerek yerine isyana katılan birisi kral olarak tahta getirildi. Bu kişi Nabonidus (M.Ö. 556-539) idi.

Nabonidus iktidara geldiğinde Keldani imparatorluğu kendi eski sınırları içinde bozulmuş olarak duruyordu. Yönetiminin ilk yıllarında Nabonidus batıda üstünlüğünü korumak için çok özen gösterdi. Batıya olan bu seferlere neden olarak Med'lerle olan son yıllardaki ilişkilerdir. Keldani kralı Nabokadnazzar'ın yönetimi sırasında Medlerle yapılan anlaşma halen yürürlükte idi.

Nabonidus Keldani imparatorluğu tahtına geçtiği yıllarda yeryüzünde bazı değişiklikler oluyordu. Örneğin Med kralı Key Aksar II. ölmüş yerine oğlu Key Astiyag (M.Ö. 585-550) Med imparatorluğunun tahtına geçmişti. Key Astiyag babasının izlediği savaş politikasını bırakmış, daha çok barışçıl konulara eğilmiştir. Onun bu tutumu imparatorluğun askeri yönden zayıflamasına neden oluyordu. Ayrıca bu kral sanata çok önem veriyor, sarayında renkli bir yaşam sürüyordu. Onun bu tutumundan ötürü Medli soylular onu yalnız bırakacak şekilde desteklerini üstünden çektiler. Soylular, ayrıca el atından Persli kral Kurus II.'ye Med imparatorluğunu ele geçirmesi için destek veriyorlar-

16) Universele Wereld Geschiedenis, C. II, s. 116.

dı. Yine M.Ö. 556 yıllarında Babil ülkesinde Tanrı Marduk'un keşişleri Babil yönetimini elinde tutan Keldanili kralı Nabonidus'a karşı isyan halinde idiler ve el atından Pers kralı Kurus II.'ye, Babil ülkesini ele geçirmek için destek veriyorlardı. Bu yüzden Keldani kralı Nabonidus giderek politik gücü yitiriyordu.

Bu değişikliklere ek olarak Babil'de yönetimin kısmen Keldani tarafından Babilliler tarafına doğru yönelmesi izledi. Kral Nabonidus'un kişiliği altında Babil ve Keldani halkı arasında yabancılaşma fırsatı doğmuştu. Nabonidus'un iddialarına göre onun yönetiminin başlangıcında Med'ler Kuzey Mezopotamyayı ellerinde tutuyorlardı. Harran'da da ordugah kurmuşlardı. Fakat Medya'daki büyük imparatorluğun başlangıç yıllarında yer alan idari değişiklikler normal değildi. Med kralı Key Astiyag'ın yönetimini kabul eden topluluklar arasında kuzey Elam'daki Perslerin bir ailesinden olan Ashan da vardı. Burada Teispes ailesinden olan kalıtsal bir idarecinin yönetiminde Pers'ler oturmakta idiler.

Keldani kralı Nabonidus bu konuda şöyle diyor: *"Ben devletimin yönetimini elime aldığım zaman bir rüya gördüm. Bu rüyamda ulu tanrı Marduk, gökyüzü aydınlığının tanrısı Sin (Ay tanrısı) ile birlikte yanıma geldiler. Her iki tanrı bana dedi ki 'Babil kralı Nabonidus, sen arabanla taş taşı. Echul şehrinde bir tapınak yap. Bu tapınakta Sin oturacak'. Ben tanrı Marduk'a dedim ki, o tapınağı yapmamı istediğin yerde ilkel bir ulus (Medlerden söz edilmektedir) oturmaktadır. Bu ulus aynı zamanda çok kuvvetlidir de. Ama tanrı Marduk bana dedi ki 'O sözünü ettiğin ilkel ve kuvvetli ulus o yerde kalacaktır. Kralları ve ona yardımcı olan diğer krallar da ortadan kalkacaktır. Onun için sen benim söylediğim yerde tanrı Sin'e bir tapınak yapmaya devam et'."*

Kral Nabinidus bu rüyasını Med kralı Key Astiyag'a anlatmış. Med kralı bu krala armağan olarak Harran şehrini vermiş.

Bu rüyadan üç sene geçtikten sora Pers kralı Kurus II. (M.Ö. 559-530), Med'li bazı soyluların da yardımıyla Med kralı Key Astiyag'a karşı ayaklanmış. Med kralını tahttan indirerek yerine, Med'lerin başkenti olan Ekbatana şehrine, Med-Pers halkından oluşan Pers-Med imparatorluğunu kurmuş (M.Ö. 550).

Keldani kralı Nabonidus Med kralı Key Astiyag'ın Pers kralı Kurus II. tarafından yıkılmasında kendi hesabına fevkalade bir müdahale olarak görmüştür. Şimdi onun için batıya açılmak için bir engel yoktu. Med imparatorluğunun dahili problemlerle yıkılmış olması şüphesiz Nabonidus'u memnun ediyordu. O da dağlık bölgelerde yaşayan ve dağınık yığınlar halinde yaşayan halklar gibi düşünerek, bundan sonra ne onların dostluğunu ne de düşmanlığını önemli görüyordu. Ancak genç Pers kralı Kurus II.'nin on yıl sonra kapısına gelip dayanacağını düşünüyordu.

Pers kralı Kurus II. Pers-Med imparatorluğunun sınırlarını Ege denizi kıyılarına kadar uzattıktan sonra Dicle ve Fırat arasında kalan bölgeye saldırdı. M.Ö. 539 yılında bu bölgedeki Babil ülkesine girdi. Kral Nabonidus'un çok zayıf olan ordusunu yendi. Nabinidus teslim oldu. Pers kralının ona verdiği İran'ın doğusundaki birbölgede bir süre krallık yaptı. Böylece Babil bağımsız bir devlet durumundan çıkarak Pers imparatorluğunun bir vilayeti durumuna geldi.[17] Her ne kadar tanrı Mardukun Babil asıllı keşişleri kral Kurus II.'ye yardım etmişlerse de Babil tümü ile Kurus'un eline geçmiştir.

Mekadonya kralı Büyük İskender M.Ö. 330 yılında Pers-Med imparatorluğunu yıktıktan sonra Hindistan'a doğru yöneldi. Orada başarılı olamadan Babil ülkesine döndü. Babil'de zehirli sıtmaya yakalanarak öldü. İskender'in ölümü ile kurduğu imparatorluk kumandanları arasında pay edildi. Kürdistan İskender'in kumandanlarından Selefkus'un payına düştü. O dö-

17) Universele Wereld Geschiedenis, C. II, s. 116.

nemde Babil prensliklere bölünmüş idi. Bu prenslikler tanrı Marduk'un papazlarının yardımı ile Selefkus devletinin koruması altına girdiler.

Selefkus'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Antikus I. (M.Ö. 281-265) Babal'i ele geçirdi. Ancak Selefkus devletinin Mekadonya devleti birliğinden ayrılmasından sonra bu devletin yönetimindeki halklara kendi bağımsızlıklarını elde etme fırsatını verdi. Bağımsızlıklarım kazananlar arasında Babil ve orada yaşayan Keldaniler de vardı.

II. BÖLÜM
ASSURLULAR

1) Assur Ülkesinin Coğrafik Konumu

Keldani ülkesinin yukarısında kuzeye doğru Babil ülkesi bulunuyordu. Bu ülkenin de kuzeyinde Assur ülkesi yer alıyordu. Assur ülkesi orjinal coğrafi ve tarihi anlamı içinde Dicle ve Zap nehirleri ve Med dağları arasında kalan dar üçgen konumunda bir ülke idi. Doğusunda Med dağları, kuzeyinde Nairi ve Urartu ülkeleri, batısında ise yukarı Mezopotamya vardı. (Bak Harita : 1)

Assur'un yerini değişik bir şekilde tanıtmaya çalışırsak, bu ülke bol yağmurlu daha az tropikal, dağlık ve Sammara'mn kuzeyinde bir ülke idi. (Bak Harita : 3) Babil ülkesine doğrudan birleşmiyordu. Bu ülke İran ve Kürdistan dağlarına kadar uzanıyordu. Ülkenin esas merkezi Nineve-Musul bölgesi idi. Assur ülkesi gerek dağlık taraftan ve gerekse çöl ve stepler tarafından açık ve korumasız sınırlara sahipti. Topraklarının verimliliği, dağlardaki ve çöllerdeki kabilelerin devamlı bir şekilde ilgilerini çekiyordu. Bunun yanında ülkenin coğrafi konumu yağmalama saldırılarına elverişli bir durumda idi. Bu kadar verimli topraklarda bu dağlı ve çöllerde ki halklar çoğu kereler gelip yerleşmek istemişlerdir. Bu denli ilgi çekici bir ülke ancak kuvvetli bir devlet tarafından bu akınlara karşı korunabilir ve kültürlü bir

URARTU
MUSASIR
Chaldeërs
ARABISCHE STAMMEN
CILICIE
CYPRUS
AMMON
MOAB
EDOM
EGYPTE

Harita: 3

bölgenin etrafında önleyici tampon bölgeleri oluşturabilirlerdi. Savaşçı olan bu dağlı ve çöl kabileleri için bu tampon bölgeler savaşçı kabilelerin ilgilerini yeraltı ve yerüstü zenginliklere sahip diğer komşu ülkelere çevirme bakımından bir önlem noktası olarak görülebilir.[18]

2) Assur Halkı

Assur halkı Keldani, Babil, Arami (Süryani) halkları gibi Semitik (Sami) kökenli bir halktı. Tüm bu halklar gerçekten tek bir ailedendirler. Bu aile etnograflarca (kavim bilimcisi) Semitik (Sami) olarak tanıtılmaktadırlar. Yalnız Keldaniler dil bakımından daha modern Semitik bir şive konuşmaktadırlar. Assur halkının özellikleri çoğunlukla bütün Semitik ırkın hepsinde gözlemlenen özelliklerdir. Bu özellikler Assurlularla beraber başka küçük Semitik ırkları da karakterize ediyor. Yalnız Assurlular Babillilerden daha saf Semitik kalmışlardır. Dinde, dilde ve edebiyatta güneydeki Babil halkına hiç bir zaman bağlanmamışlar, zamanla tamamen değişik bir halk olmuşlardır.

Semitik ırkın ne zaman Assur'a gelip yerleştiği hakkında kesin bir şey bilinmemektedir. Fakat bunların Babil ülkesinden geldiklerine kesin gözüyle bakılmaktadır.

Assur'un iklimi subtropikal bölgeden daha az ılımlıydı. Bölgenin bu fırtınalı sert kışları onların karakterlerini de giderek değiştirmiş, erken fetih çabaları onları giderek sertleştirmiş, tarih boyunca böyle dünyaya gelmelerinde etken olmuştur. Bir yandan savaşçı, diğer yandan ticaretçi bir halk olmuşlardır. Böyle kana ve ateşe olan tutkularıyla barışsever Babillilerden tamamen değişik bir halk olup çıkmışlardır. Böylece tarihleri görülmemiş vahşetlerle dolmuştur. Onların ordularının girdiği yerde adamlar kötürüm bırakılmış veya canlı canlı derileri yüzülmüş, evler ve

18) Universele Wereld Geschiedenis, C. I, s. 537.

şehirler, ekin tarlaları ateşe verilmiş, memleketler viran edilmiştir.[19]

Assur halkı Babilliler gibi Sümer, Kassi ve daha birçok halkla evlenmediklerinden, Babillilerden daha saf bir kana sahiptiler. Assurlular kendi öz ülkelerindeki aşırı ve çok uzun süren yaz sıcaklarından diz bağları gevşememiş. Aksine dağlardaki kar yığınları ile mücadele etmesine alışmış, psikolojik güçlerini düzgün kullanıp koruyan bir halk olarak oluşmuşlardır. Bu elverişli durumlara sahip bir halkın kuvvetinin çabuk yükselmesi doğal olarak olağandır. Bu nedenledir ki kısa bir zaman içinde onları Babil kralları ile antlaşmalara varacak düzeyde görüyoruz.

Assurlular kendilerinin Allah tarafından seçildiklerine inanıyorlardı. Allaha ait olan bu krallığı daha çok genişletmekten başka amaçlarının olmadığına inanıyorlardı.[20]

3) Assur'un Başlangıcı

Assur'un ilk yöneticileri "*Ishakku*" ünvanı ile adlandırılıyorlardı. İshakku kelimesi "*Rahip-Prens*" anlamına geliyordu. Bundan da anlaşılacağı gibi bu yöneticiler devletin yönetim ve din erkini ellerinde tutuyorlardı. Bu yöneticilerin ilk bilineni Assur kralları Şamşi-Adad (M.Ö. 1748-1716) ve onun oğlu İşme-Dağan (M.Ö. 1715-1676)'dır.[21]

Şamşi-Adad Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü, Mari, kuzey ve doğudaki dağlık ülkelerin bir bölümünü içeren alanda Assur krallığım kurdu. Bu kralın döneminde devletin başkenti Assur şehri idi. Bu şehir Assurluların en erken organizasyon merkezi olarak bilinir. Şehir Dicle nehrinin orta bölümlerinde kurulmuştu. Tanrı Assur bu şehirde oturduğundan, bu şehir adı-

19) A History of the Babylonians and Assyrians, C. I, s. 308.
20) Avantuur van de Mens.
21) A History of the Babylonians, and Assiyrians, C. I, s. 2.

nı bu Assur tanrısından almıştır. Assur şehrinin adı ilk kez Babil kralı Hammurabinin yazıtlarında yeralmıştır. Bu şehir o dönemde Babil sınırları içinde gösterilmekte idi.

Assur krallığını kuran halk dil, gelenek ve psikolojik karakter bakımından Babilliler ile çok yakınlık göstermekteydiler. Bundan dolayıdır ki bunlar sadece Semitik halk değil, fakat galiba Semitik Babil kökenliydiler de. Bunun en iyi açıklaması, bunların aslında bir Babil sömürgesi halkları olduklarıdır. Bazı bilim adamları Assurluları Mezopotamya vadilerine gelen orijinal Semitik akınlarımn bağımsız bir dalı olarak görmeyi yeğlemişlerdir. Eğer bu böyle ise bunlar çok önceleri Babil'in etkisi altına girmişlerdir. Bu medeniyetlerin esas ögelerini ve onların son günlerdeki büyümelerini etkilemişlerdir.[22]

Assur kralı Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra yerine oğlu İşme-Dağan geçmiştir. Bu kralı kendi ülkesinin birliğini sağlayamadı. Assur ülkesi dağıldı. İşme-Dağan öldükten sonra Assur'daki bütün tarihsel yazıtlar durmuştur. Bu dönem hakkında iki yüzyıl hiçbir bilgi verilmemektedir. Eski Assur'un tarihinin sonraki dökümanlarında da bu dönem hakkında hiçbir şey açıklanmamıştır. Bu sessizlik belki barbarların isyanlarını bildirmekteydi. Bu barbarların Hurrili olduğunu bilmekte hiçte zor bir iş değildir. Çünkü Assur kaynaklarında Assurluların Hurrilerin egemenliği altında kaldıkları ve bunların Mittanilerin egemenliği altında kaldıkları yazılmaktadır. Yine geneologlara (soy bilimcisi) göre Assur'da gasp ediciler yüzünden meşru kralların sıralaması bozulunca 1700'lerden itibaren yıkılıncaya kadar ülke aym sülale tarafından yönetilmiştir. Tarafımızdan doğruluğu kontrol edilemeyen bu yorumlara bakılırsa tahtta tümüyle meşru olanlar, diğer sülalelerin kralları tarafından kenara itilmişlerdir. Assurluların yazıtlarından M.Ö. 1500'lere kadar yukarıda adı geçen kralların dışında kral tanımamaktayız. Bunun önde gelen nedeni

22) A History of the Babylonians, and Assiyrians, C. I, s.127.

bu dönemde Assurların Hurrilere ve onlardan gelen Mittanilere bağımlı olarak yaşamalarıdır.[23]

4) Hurri-Mittani ve Bunların Assurlarla Olan İlişkileri

Hurriler Ari ırkından bir halktır. Bu halktan komşuları Akkad, Babil ve Assurlular yazıtlarında Subariler olarak söz etmektedirler. Bunlar başlangıçta Hazar denizinin güney bölgeleri ve Aral gölünün doğusundaki Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin arasındaki bölgelerde yaşamaktaydılar. Daha sonra, M.Ö. 2500'lerde Dicle ve Zap nehirleri arasında kalan bölgelerleVan gölünün güneyine gelerek yerleşmişlerdir.(Bak Harita: 4)

Hurriler Akkad, Babil, Assur, Mısır ve Hitit yazılı belgelerden tanmmışlardır. Bu bölgeler okunduktan sonra Hurriler tarihi araştırmaya konu olmuşlardır. Bundan önce Hurriler unutulmuş ortadoğu halkları arasında idiler.

Hurriler M.Ö. 2230-2090 yıllarındaki Akkad döneminde ve M.Ö. 1728-1686 döneminde Babil kralı Hammurabi yönetimindeki Babil ülkesine komşu idiler.

Assur kralı Şamşi-Adad (M.Ö. 1748-1716) Babil kralı Hammurabi (M.Ö. 1793-1750) döneminde Hurri bölgesinden Suriye, Filistin, Dicle ve Fırat'ın yukarı havzalarına, Anadolunun Hititlerin yaşadığı bölgeye büyük bir Hurri göçü başlamıştır. Hurriler bu geniş bölge üzerinde kendi devletlerini kurmuşlardır. Bizce bilinen ilk Hurri kralı Atal-Şan ya da Ari-Şan idi. Hurrilerin ilk başkenti, yine kendilerinin kurmuş olduğu ve bugünkü Kerkük şehirlerinin yakınlarındaki Nuzi, daha sonraki yıllarda Mittanilere de başkentlik yapmış olan Waşşukani şehri idi. Yukarıda da değinildiği Assur ülkesinin 200 yüzyıl gibi uzun bir süre Hurrilerin, daha sonra da onların bir kolu olan Mittani ve onların kralı Sauşattar I'in egemenliği altında kaldıklarını belirtmektedir. Mittani kralı Sauşattar I. Asur'dan biri

23) Universele Wereld Geschiedenis, C. I, s. 610.

Harita: 4

HET ASSYRISCHE RIJK
0
200
400 km
PHRYGIE
HATTI
Halys
BOGHAZ KOY
KANESJ
OERARTOE
LYDIE
SARDES
HOERRIETEN
KARCHEMIS
MITTANNI
NINEVE
ARBELA
MEDIE
ALALACH
POSEIDION
ALEPPO
ASSOER
Orontes
Cyprus
Tigris
Eufraat
PERZIE
BYBLOS
KADES
SIDON
TYRUS
DAMASKUS
AKKAD
ELAM
ISRAEL
SAMARIA
BABYLON
SOEMER
JERUZALEM
GAZA
JUDA
EDOM
SAIS
MEMPHIS
UR
PLAATS
GRENS ± 900 v. Chr.
GRENS ± 700 v. Chr.

altın biri gümüş iki kapıyı söktürerek ülkesine göndermiştir. Ancak Asur kralı Asur Ubalit I. (M.Ö. 1362-1372) bu kapıları geri almış, babasından önceki Hanigalbat kralı tanıtmakta ve bu da Assur'un Mittani egemenliği altında kaldığım kanıtlamaktadır.

Orta ve geç Assur dönemi yazıtlarına göre Hurriler bu dönemlerde Assur bölgesinin kuzey ve batısında olan büyük bir bölgeye sahiptiler. Yine bu dönemde Hurri ülkesi aşağı Zap ırmağının güneyindeki bölgenin bir kısmını içine alıyordu. Orta Assur döneminden kalma M.Ö. 1400'lerden daha sonraları iş, adliye dökümanları bize Assurluların karışık bir halk grubu olduğu, Assur ülkesinde Hurrilerin de olduğunu göstermektedir. Assur'da yüksek rütbede olan birkaç memur adının Hurrice olduğu saptanmıştır. Örnek olarak bu adlardan birkaç tanesini vermek bu savı doğrulamaya yeterlidir. Bunlar Azi-Kumme, Hupite, Şumi, Teşşup, Teşşup-Senni, Aki-Teşşup, Antarisan ve Epri-Şari olarak gösterilebilir. Bu adlar bize Orta Assur dönemindeki dökümanlar Hurri halkını Assur'daki yerli halkla karışık olarak vermektedir. Hurrilerin bu dönemde en kuvvetli merkezleri Arrapha'nın eski krallık merkezi Nuzi idi. Halkın çoğunluğu bu merkezde Hurrice adlar taşımaktaydılar. Bu dönemin Akkad belgelerinde de Hurrice kelimelerin kullanılması, Hurrice'nin Nuzi'nin yerleşik dilinin olduğunun kanıtıdır. Yine bu dönemde Arrapha krallığı Mittani'nin bir bölümü idi. M.Ö. 2000 yıllarında Hurriler Dicle'nin doğusundaki bölgelerde üstünlüklerini sağlamışlardı.

Hurriler genel gelişmelerinde ne kuvvetli bir genel merkez oluşturmuş, ne de burada kontrolü ellerine almışlardır. M.Ö. 2 bin yıllarının ilk çeyreği sırasında Hurri şehir devletleri Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da varlıklarını korumuşlardı. M.Ö. 2 bin yıllarımn ortalarında Hurrilerin Suriye'deki egemenlikleri daha da kuvvetlenmiştir.

Alalah şehri halkının büyük çoğunluğu o zaman Hurrili idi. Ris Şamuah'ta bulunmuş kaynaklardaki Hurrice tanrı ve şahısla-

rın adları bu bölgedeki Hurrilerin varlıklarının kanıtıdır. O dönemin Amarna tabletlerinden ve daha başka kaynaklardan anlaşıldığına göre Amarnu, Nija, Nuhaşşa, Qatm ve Tunip'ten bazı prenslerin ve bazı küçük derecedeki devlet memurlarımn adları Hurrice idi. Önceki tarihlere ilişkin verilen örneklere göre Hurrilerin M.Ö. 1700'lerdeki göçleri hakkında çok az şey bilinmektedir. Hitit kaynakları da Hurrilerin Anadolu'daki baskılarını göstermektedir. Zamanla çeşitli Hurri boyları büyüyüp merkezleri Mezopotamya'da bulunan bir devlet kurmuşlardır. Anadolu ve Filistin'deki izleri onların geçmişteki büyük yayılmalarını göstermektedir.

Mısır kralı Thutmosis II. Mittani ülkesine saldırdıktan sonra Mittanilerin o dönemin kralı Sauşattar Mısırlılarla savaşmaktan kaçındı. Önce kendi devleti ve egemenlikleri altındaki Assurlular arasındaki durumu düzeltmeyi düşünüyordu. Assurluların güvenirliliğini sağlamadan önce herhangi bir savaşa girmek istemiyordu. Bunu sağlamak için Assurlu askerlerin başına kendi kumandanlarını atadı. Bu şekilde Assurlularla olan dostluğunu güçlendirdi.

Mittani kralı Artatama (M.Ö. 1440-1415) ve onun oğlu Şuttarna II. (M.Ö. 1415-1390) dönemlerinde Mittaniler ile Mısırlılar iyi ilişkiler içinde idiler. Assur bu dönemde Babilliler ile ilişkilere girerek Mittanilere olan bağımlılıklarından kurtulmak istediler. Assur lideri Assur-Belnisesu (M.Ö. 1430) Assur şehrinin etrafındaki surları yeniden sağlamlaştırdı, ama yine de kendini kral olarak ilan etmedi. Kassiler Babili, Hurriler de kuzey Mezopotamyayı ellerinde bulundurdukları dönemde Assur'un kendi kişiliğini başarıyla koruduğunu, eriyip gitmediğini görüyoruz.

Mittani krallığındaki iç çekişmelerinden, Hititlerin sürekli saldırıları sonucu giderek güçsüzleşti. Assur kralı Asur Ubalit'in (M.Ö. 1366-1330) Mittanilerin bu denli zayıflamasını fırsat bilerek Mittani ordusuna saldırdı. Onları yenerek kuzeydeki dağlık

bölgeye kadar sürdü. Bu zaferinden sonra kendisini ülkesinin kralı olarak kabul ettirdi, ülkesinin adının Subartu ülkesi ile karıştırılmaması için "*Asur Ülkesi*" olarak koydu. Subartu ancak Assur ülkesinin kuzeyindeki bir bölgenin adı olarak kaldı.

Assur-Ubalit yönetimi sırasında Assurlar için canlanma dönemi başladı. Bu kral için Assur'un ilk kralı olarak sözedilmektedir. Bu kral döneminde Hurrilerin Kızıllı (Qesra Şemamok) bölgesi alındı. Erbil ve Assur arasında olan bu bölge daha sonra önceleri Hurrilerin elinde idi.

Bir başka Assur kralı Tikulti-Ninurta (M.Ö. 1246-1209) Mittanilerin güçsüzleşmesi üzerine Hurri ülkesine saldırdı. Hurrilerin Amadanu (Diyarbakır) ve Pulurumzi bölgelerini ele geçirdi. Assur kralı Tikulti-Ninurta'nın amacı büyük bir göçle Hurrileri daha batıya doğru göçe zorlamak ve bu bölgeleri ele geçirmekti.

Kassi döneminde Assur Babil'den ayrılmış ve Dicle'den, Erbelaya, Nineveye kadar olan bölgelerde otoritelerini kurmuşlardı. Bu şehirler daha sonra Assur imparatorluğunun merkez şehirleri olmuşlardır. Assur krallığı giderek formünü bularak kuvvet kazandı.

Kassi döneminde Assur Babil'den ayrılmış ve Dicle'den, Erbelaya, Nineveye kadar olan bölgelerde otoritelerini kurmuşlardı. Bu şehirler daha sonra Assur imparatorluğunun merkez şehirleri olmuşlardı. Assur krallığı giderek formunu bularak kuvvet kazandı.

Kassi'nin Babili fethinin Assur'un gelişmesini derinden etkilediğini kavramak zor değildir. Assur şehri Diclenin batı tarafındaki durumdan dolayı doğudan gelecek olan akınlardan korunmuş, aynı zamanda Kassilerin ülkesine girdiğinde Babillilere de sığmak olmuştur. Yani Assur toplumu şimdi yabancıların elinde olan ana ülkeye olan bağımlılık bağlarım atmaya mukte-

dir olmuş, kendi bir krallık kurmuştur. Toplumun başkanları kral olmuşlar ve ana ülkeyi düşmanm elinden kurtarma isteklerine ve hükümlerini yukarı Dicle ve ötesine kadar genişletmeye başlamışlardı.

Assur kralı Assur-Ubalit'ten sonra yerine geçen Enlil-Nirari (M.Ö. 1330-1320) daha önce tarihlerini verdiğimiz Kassilerin Babil'deki kralı Kurigalzu'yu, yapılan bir savaşta yendi. Kassilerin ve Mittanilerin ataları olan Hurrilerin memleketi Subartu ülkesi arasındaki bölgeleri Kassilerle bölüştü. Böylece Kardu ülkesini kendisine Kassilerle sınır yaptı.[24]

5) Assur Nairi (Nehri) İlişkileri

Nairiler daha önce tanıdığımız Hurrilerin devamıdırlar. Biz Nairileri Mittani devletinin yıkılışından sonra tarih sahnesinde görüyoruz. Bu bize açıklıkla gösteriyor ki Nairi devleti Mittani devletinin yıkıntıları üstüne kurulmuştur. Yer olarak ta Nairi ülkesi Dicle ve Fırat nehirleri kaynaklarından Van gölünün kuzey ve batısını kapsıyordu.(Bak Harita 5)

Tarihi araştırmalar bize gösteriyor ki döneminin bütün Assur kralları Nairilerle savaşmışlardır. Enlil-Nirari'yi takiben tahta çıkan Assur kralı Adad-Nirari I. (M.Ö. 1304-1273) Ağrı dağımn güneyinde kalan Nairi ülkesini yağmalamıştır. Yağmaladığı zenginlikler arasında av hayvanları da vardı. Kral, Nairi dağlarındaki av hayvanlarını canlı olarak yakalatıp kendi ülkesinin dağlarına göndermiştir.[25]

Adad-Nirari, oğlu Salmanassar I. ve torunu Tikulti- Ninurta, ordularını bugünkü Suriye-Türkiye sınırındaki Karkamış şehrine, oradan da kuzeye doğru, sonradan Assurluların baş düşmanı ve ileriki tarihlerde Urartu ismini taşıyacak olan Hurrili kabile-

24) Hurrians and Subarians.
25) Nairi and Ur(u)atri.

MAR CASPIO
Kura
Araxes
L. Sevan
Erevan
Leninakan
Kars
Kura
Erzurum
Çoruh
Kara Su
Murad Su
ARARAT
Ararat (Büyük Ağrı Dağı)
Meleskirt
ZINGÛN
Adilcevaz
Van
L. Van
Bohtan
ZAZA
ALZI
ŠUWA
PAPHI
Diarbekir
Malatya
Tabriz
L. Urmia
Topzauâ
Passo di Kelisin
Revanduz
Gr. Zab
Hinive
UQUMANI
KUTMUHI
M.ti Kasiiari (Tür. Sladin)
HANIGALBAT
Khabur
Belikh
ASSIRIA
Assur
Arrapha
Nuzi
LULUMI
50 0 50 100 150 200 Km.

Harita: 5

lerin oturduğu dağlık bölgelere yönelttiler. Bu bölge Askeri yönden oldukça önem taşıdığından, gelecek yüzyılda askeri güçlerini bu noktalarda ağırlıkta bulundurdular.[26] Adad-Nirari yaptırdığı tapınak, kale duvarı, Dicle nehri üzerinde kurduğu bentlere kendi döneminin olaylarını yazdırmış. Bu yazıtlara göre Zagroslarda ve Doğu Anadoluda, genellikle Mittani bölgesinde savaşlar yapmıştır. Arka arkaya Mittani krallarından Şattuara I. ve Waşaşatta'yı yenmiştir. Kuzeyde Mardin yakınlarındaki bir zamanlar Mittanilerin başkentliğini yapmış olan Taita şehrini yeniden kurarak burayı eyalet başkenti yaptı. Mittani başkenti Waşşukani şehrini yağmaladı. Yine bu kral yazıtlarında Guti, Lulu ve Subari gibi Kürt boylarıyla yaptığı savaşlardan sözeder. Bu dönemde Assurlular bazı Arami kabilelerin karşı koymasına karşın Fırat nehrine kadar gitmişlerdir. Assur kralı Salmanassar I. (M.Ö. 1276-1246) Gutilerin ülkesi olan Zagros dağlarına bir akın yaptı. Yapılan savaşta Gutiler Assurlulara karşı tutunamadılar. Guti ülkesi Urartu devleti sınırlarından Kassiyari (TOR) (Bak Harita : 5) bölgesine kadar olan yerler Guti kanına bulandı. Salmanassar yazıtlarında Lulu ve Subarileri egemenliği altına aldığından söz eder ve yazıtlarında kendisiden bu ülkenin fatihi olarak bahseder.

Salmanassar Fırat'ın kuzeyindeki dağlık bölgede oturan Hurrilere saldırmış. Salmanassar'ın amacı Mittanilerin bir bölgesi olan Hanigalbat (Bak Harita : 5) bölgesini yağmalamaktı. Ne var ki o dönemin Mittani kralı Şattuara II. Ahlamu göçmenleri[27] ile birlikte kurarak Assurlulara karış koydu. Salmanassar bu birleşik güce karşı yeni bir ordu düzenleyip saldırmak zorunda kalmıştır. Bundan sonradır ki ancak onları yenebilmiştir.

Salmanassar'ın oğlu Tikulti-Ninurta I. (M.Ö. 1246-1209)

26) Bronnen van Onze Beschaving.

27) Ahlamu Suryanilerin de içinde olduğu M.Ö. 14. yüzyılda kurulan kabileler birliğinin adı.

döneminde Assur devleti gücünün en yüksek doruğuna erişti. Tikulti-Ninurta'mn günümüze kadar gelen 39 yazıtından 15 yazıtta Nairilere yaptığı savaşlardan söz etmektedir. Bu yazıtlardan anlaşıldığı gibi Assurlular ülkelerinin sınırlarını kuzeydeki dağlık bölgeye kadar genişletmek istemişlerdir. Çünkü bu bölgeler onlara çok sorun çıkartmaktaydı. Bu kral Nairilerle yaptığı savaşlar sonunda elde ettiği başarılardan ötürü kendisine Nairi ülkesinin de kralı ünvanını vermiştir. Kral ayrıca kendisine Karduni ülkesinin, dağların, ovaların, Subari ve Guti ülkelerinin kralı olarak ta tanıtmıştır. Bu arada Nairilerle yaptığı savaşlarda kırk Nairi şehrinin krallarını yenmişti. Yazıtlarından "*başlangıçta, dönemin ilk yıllarında Guti'lere karşı başarı kazandım. Ugumani, Elhuniya, Sarnida, Mehri ülkelerinden başka Subari ülkesini de aldım. Ben yüksek dağların doruğundaki bölgeleri ele geçirdim. Bu bölgelere benden başka hiçbir kimsenin eli değmemiş, hiçbir kral onları tammamıştır. Nairi ülkesinin kırk şehir kralları bana karşı savaşmışlardır. Ama benim engellenemez gücüm karşısında tutunamadılar, bana karşı yenildiler. Ben onların kanlarını tüm dağ ve yol ağızlarına döktüm. Ben bütün ülkelerini egemenliğim altına alarak onları vergiye bağladım*" diye söz etmektedir.

Tikulti-Ninurta'mn sözünü ettiği bu kırk şehir krallığı Van gölünün çevresinde idiler. Assur kralı Sargon II.'de bu şehirlerden söz etmiştir. Tikulti-Ninurta yine yazıtlarında kendisini Guti, Subari, Nairi ülkelerinin kralı olarak gösterir. Bu kral yazıtlarından "*Ben Papaki, Katmiki, Busi, Mummi, Alzi, Madami, Mihami, Alaiya, Teberzi, Barukazi memleketlerini aldım. Bu memleketler Subari ülkesi sınırları içinde idiler.*"

Araştırmacılar Tikulti-Ninurta'nın sözünü ettiği bu ülkelerin Toros dağları ile Dicle nehri arasıda yer aldığını belirtmektedirler. Bundan da anlaşılacağı gibi Subari bölgesi bu kralın döneminde Toros dağları ile Dicle nehirleri arasıda idi. Yine bu kralı

Hurrilere ait Alzi, Amadanu (Diyarbakır), Pulurumzi bölgelerini de almış. Bu kral adı geçen bu bölgeleri Hurrilerden boşaltmak istiyordu. Bu amaçla da bu bölgelerin Hurrili halkını Anadoluya doğru göçe zorluyordu.

Yine Assur kralı Tiglathpileser I. altmış Nairi şehir krallıklarından sözetmektedir. Bu da bize açıklıkla gösteriyor ki Nairiler merkezi bir hükümet etrafında birleşmemiş, şehir krallıkları şeklinde kendilerini yönetmişlerdir.

Adı geçen şehir krallıklarından birisi de Tumme idi. Tiglathpileser I. bu şehir krallığına karşı çetin bir savaşa girişmiştir. Bu kralı bir başka savaşında da Zap ırmağının bulunduğu bölgedeki bu şehir krallığı ile savaşmıştır. Bu krala göre Nairi ülkesi Karacadağ ile Anti-Toros dağları arasında kalıyordu. Bu ülke kral tarafından çok öğülmektedir. Bu krala göre ülke tamamen ormanlarla kaplı, yemyeşil idi.

Tiglathpileser döneminde Nairi bölgesinden henüz Urartu krallığı yoktu. Fakat 23 yerli kral ve prens kuvvetlerini Assura karşı birleştirdiler. Tiglathpileser I. bunlara erişmek için birçok dağ tırmandı. Bu kral ve prenslerden bazılarını cezalandırdı. Kral ve prensler canlı olarak yakalandı. Assur allahlarına sadakat yemini ettirildikten sonra serbest bırakılmışlardı. Araba ve at yükleri tutarındaki hazineleri alındı. Yıllık 1200 at ve iki bin öküz vermekle yükümlü tutuldular. Buna karşılık yerli halk göçe zorlanmadı.[28]

Tiglathpileser I. (M.Ö. 1117-1078) Nairilerle Dicle nehri ile Cudi dağı arasında çetin bir savaşa tutuşmuş. Bu savaş sonunda o bölgeyi ele geçirmiş. Bu kral tüm bunlara karşın yine de Nairilerle arasını düzeltmeye çalışmış. Yalmz onlardan belli miktarda vergi almakla yetinmiş. Bu da bize gösteriyor ki bu kral Nairilerin üstüne daha fazla gitmeyi göze alamamış. Çünkü Nairiler o dönemin ve bu bölgenin en güçlü halkı durumunda idiler. Bun-

28) A History of the Babylonian And Assiyrians, C. II, s. 21.

dan dolayıdır ki Nairiler çok kereler aralarında meydana gelen savaşlarda Assurluları yenmişlerdir.

Tiglathpileser'in yaptığı belirlemeden anlaşılacağı gibi Nairi ülkesinin güneyden sınırları, bu kralın döneminde Dicle nehri ve de Cudi dağına kadar uzanıyordu.

Tiglathpileser öldükten sonra yerine büyük oğlu Asaradapalekur (M.Ö. 1078-1076) geçti. Ondan sonra da onun küçüğü olan Assur-Belkala (M.Ö. 1076-1058) tahta geçti. Assur-Belkala'nın oğlu Eriba-Adad II. (M.Ö. 1058-1056) tahta geçtikten kısa bir süre sonra Tiglathpileser'in üçüncü oğlu Şamsi-Adad IV. (M.Ö. 1056-1052) tahta geçti.

Assur kralı Assurdan II. (M.Ö. 953-912) başlangıçta Aramilerin ve Zagrostaki kabilelerin saldırılarına karşı savunmaya çekildi. Daha sonra saldırarak doğu küçük-Asya'da Malatya'nın (Malatia) yakınlarına ve kuzeydoğuda Urmiye gölünün çevrelerine kadar gitti.

Assur kralı Adad-Nirari II. (M.Ö. 912-891) Nairi ülkelerine yağmalama akınları düzenledi. Adad-Nirari'nin oğlu Tikulti-Ninurta II. (M.Ö. 891-884) Nairi ülkelerine akınlar düzenledi. Oradan daha doğuya Zagros dağlarına ilerlediler.

6) Nairilere İlişkin Assur Kral Yazıtları

1) Kurucu Kral Lutipri

Lutipri, tipik bir Hurrice addır. Assur metinlerinde görüldüğü gibi Lutipri, Hurri kökenli ve akraba toplumların yaşadıkları bir bölge topraklarına egemendir. Böylece kuzeyde Dicle'nin batı kolu ile sınırlanan Kutmuhi ile, güneyde Kaşiari dağı (günümüzdeki Mazıdağı) arasındaki bölge vurgulanmaktadır. Lutipri (yaklaşık olarak M.Ö. 880-860), Kaşiari dağı merkez olmak üzere, güçlü organizasyonu sayesinde bu topraklara egemen olduğunu, özellikle, Assur Nasirpal II'nin 5. saltanat yılını kapsayan ilgili bölümler açıkça kanıtlamaktadır.

M. Salvini de Lutipri'yi "*devletin gerçek kurucusu olan sülalenin en güçlü kişisi*" olarak nitelemektedir. Gelişen Assur baskısı karşısında, organizasyon girişimlerini rahatça gerçekleştirebilmek için Lutipri ile oğlu Sarduri I'in, -bağlı oldukları kabileyle birlikte, Mardin ve Midyat'ın kuzeyindeki Kaşiari bölgesinden, Van bölgesine göç ettikleri anlaşılmaktadır.

İlk kez Assur kralı Assur Nasirpal II'nin (M.Ö. 883-859) devrinden itibaren Nairi ve Urartu terimleri eş anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Assur Nasirpal II fethettiği ülkelerin sınırlarını tanımlarken, Kalah (Assur başkenti)'daki "*Ninurta*" tapınağındaki annallerinde (am)- (Nairi Konfederasyonunun güney-Batı sınırlarım oluşturan) Kaşiarı dağı bölgesindeki Nirib ülkesinden sözeder:

"... mahfedici, tanrı Adad gibi Nairi ülkelerinin ... ve Nirbu ülkesinin birliklerine karşı gürledim ... Subnat nehrinin kaynaklarmdan, Nirib ülkesinin içine kadar ... o (Assur Nasirpal) fethetti..."

Nairi ve Urartu konfederasyonlarının -merkezi otoriteye yönelik- birleştirci ilk organizasyon girişimleri, bu devrede, Assur Nasirpal II.'nin çağdaşı olan Lutipri dönemde başlamıştı.

Assur kralı Assur Nasirpal II'nin (M.Ö. 883-859) 2. Saltanat yılı olaylarında, Lutipri ve ülkesi hakkında şöyle demektedir:

"... Nirbu ülkesinden hareket ettim, Tuşa şehrine yaklaştım. Tuşa şehrini restore ettim... kendimin bir tasvirini yaptırdım, övüncümü, görkemli büyük gücümü ve Nari ülkelerinde yapmış olduğum cesurca harekatı, üzerine yazdım ve onu Tuşa şehrinin içine diktim... Yoksulluk ve açlık nedeniyle, diğer (ülkelere ve) dağlara, Şupre ülkesine gitmiş olan fakir Assurluları geri getirdim ve onları Tuşa şehrine yerleştirdim. O şehri, Nirbi ülkesindeki, özel malım ve orada kümelediğim hububat ve saman için aldım. Nirbi ülkesinin insanlarından geriye kalan, önceki silahlarımdan kaçanlar, (dağlardan) aşağıya indiler ve ayaklarıma

sarıldılar. Onları, oturmaya elverişli olan şehirlere ve evlerine yerleştirdim. Vergi ve haracı -atları, yatırları, sığırları, koyunları, şarabı, tunç kapları- daha önce (verdiklerinden) daha ağır yaptım ve onları, bununla yükümlü kıldım. Onların oğullarını rehine olarak aldım. Tuşa şehrinde kaldığım sırada... Nirdum ülkesinden Tubusi'nin oğlu Lutipri'den ve (aynı) ülkenin içinde bulunan Urume ülkesinden tribut aldım ve Nairi ülkelerinin krallarından -arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını, tunç kapları, sığırları, koyunları ve şarabı- onların tributu olarak kabul ettim. Nairi ülkelerini, bunu taşımakla yükümlü kıldım. Nairi ülkeleri arasından (seferimden) dönerken, Kaşiari dağının ortasında bulunan Nirbu ülkesi isyan etti..."

Kralın 5. Saltanat Yılı (M.Ö. 879) anıları:

"... Kaşiari dağını baştan başa geçtim ve ikinci kez Nairi ülkelerinin içine indim. Ordugahımı kurdum ve Şigişu şehrinde bir gece kaldım. Şigişu'dan hareket ettim ve Tubusi'nin oğlu Lutipri'nin tahkimli şehri Madara'ya yaklaştım. Şehir, çok kuvvetli idi ve dört sur duvarı ile çevriliydi. Şehre hücum ettim ve onların eşyalarını, mallarını ve oğullarını, hediye olarak, onlardan aldım. Onlara merhamet gösterdim ve hayatlarını bağışladım. Haraç, vergi ve kontrolü onlara yükümlü kıldım. Şehri tahrip ettim ve yerle bir ettim ve onu bir toprak yağına ve harabe yığıntısına çevirdim. Madara şehrinden hareket ettim ve Tuşa şehrine geldim. Tuşa şehrinin içinde bir saray açtım. Nirdun ülkesinin tributunu -atları, katırları, tunç kapları, tunç techizatı, sığırları, koyunları ve şarabı- Tuşa şehrinde kabul ettim. Tubusi'nin oğlu Lutipri tarafından yönetilen, Kaşiari dağının eteklerindeki 60 kuvvetli, tahkimli şehri tahrip ettim, yerle bir ettim. Assur'un, efendimin yardımı ile, Tuşa şehrinden hareket ettim... Nairi ülkelerinin 250 kuvvetli, tahkimli şehrini tahrip ettim, yerle bir ettim... onların ülkesinin mahsülünü topladım, hububatını ve samanını Tuşa şehrinin içine yığdım..."

Kralın 18. Saltanat Yılı (866) anıları:

Kutmuhi ülkesine yapılan seferler nedeniyle yine Lapturi / Lapturu'dan söz edilmektedir.

K. Gotze'ye göre Lutipri, tipik bir Hurrice addır. Yukarıda örnek olarak verilen Assur yazılı kaynaklarından anlaşılacağı gibi, Tubusi'nin oğlu Lapturi Hurri kökenli ve akraba boyların yaşadıkları bir bölgedeki topraklara egemendir. Burası, Dicle'nin batı kolu ile sınırlanan Kutmuhi ile güneyde Kaşiari dağı (=günümüzdeki Mazıdağı) arasındaki bölgeyi vurgulamaktadır. Lapturi = Lutipri'nin yaklaşık olarak M.Ö. 880-860, Kaşiari merkez olmak üzere, güçlü organizasyonu sayesinde bu topraklara egemen olduğunu, özellikle Assur kralı Assur Nasirpal II'nin 5. saltanat yılım kapsayan ilgili bölümler açıkça göstermektedir. Lutipri'nin yönetim merkezi güçlü Tuşha/Tuşhan, N. A Dontz tarafından, Diyarbakır'ın yaklaşık olarak 20 km. güneydoğusundaki Kurkh (=kerh) ile özleştirmektedir. Tuşha/Tuşhan'ın yer aldığı bölge, yani Kaşiari dağının kuzeyi, özellikle Aşşur Nasirpal II'in çağındaki Nairi konfederasyonunun güneybatı sınırlarını oluşturmaktaydı.

2) Kurucu Kral Arame

Sarduri I'in M.Ö. 858-844 arasında, Arame (Birleşik Urartu Devleti)'nin kralı olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada bir sülale değişikliği olmuştur. Yani krallık Lutipri sülalesinden Arame sülalesine geçmiştir.

Arame'den ilk söz eden Urartu kralıdır. Kral olarak başa geçişinin kesin tarihini ve bu girişimine yönelik organizasyonunun ayrıntılarını bilemiyoruz. Arame'nin (yaklaşık olarak M.Ö. 860-840) takriben 20 yıl egemen olduğu ve büyük bir ihtimalle, Assur Nasirpal II'nin (M.Ö. 883-859) saltanatının sonlarında, Birleşik Urartu Devleti'nin kuruluşunu örgütlediği anlaşılmaktadır.

Assur kralı III Salmanassar'ın Kurk Monoliti'nde Urartu'lu Arame'nin adı görülmektedir.

Balawat tepesinde ele geçirilen ve Assur sanatının güzel örneklerinden biri olan tunç kapılardan birinin üzerinde, 3. Salmanassar'ın ilk krallık yıllarında yapılmış olan seferden bölümler betimlenmiştir.

Kralın 1. Saltanat Yılı Anısı:

"... Hükümdarlığımın başlangıcında, saltanatımın ilk yılında .... Hubuşkia'dan hareket ettim. Sugunia'ya, Urartu'lu Arame'nin kral şehrine yaklaştım. Şehre hücum ettim ve ele geçirdim. Savaşçılarının çoğunu kılıçtan geçirdim. Ganimetleri topladım. Şehrinin önünde, kesilmiş başlardan bir sütun yaptım. Civardaki 14 şehri, ateşle yaktım. Sugunia'dan hareket ettim. Nairi Ülkesinin Denizi'ne ulaştım..."

Kralın 3. Saltanat Yılı anısı:

"... Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartulu Aramu'nun kral şehri olan Arzaşku'ya yaklaştım. Urartulu Aramu, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşımla karşılaşınca, korktu ve şehrini terk edip, Adduri dağına çıktı. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli bir savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kanı ile boyadım. Onun ordugahını ele geçirdim. Arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, ganimetlerini, büyük miktardaki teçhizatlarım dağlardan aşağıya indirdim. Aramu, hayatını kurtarmak için, dağın erişilmez bir doruğuna tırmandı. Bütün gücümle vahşi bir boğa gibi, ülkesine saldırıp, onun şehirlerini harabeye çevirdim. Arzaşku ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim, tahrip ettim ve ateşle yaktım. Şehir ka-

pısının önüne, kesilmiş başları yığdım... ondan sonra ... genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafında, kümelerla kazıklatarak öldürdüm. Sonra, Arzaşku'dan hareket ettim ve Eritia dağına tırmandım..."

15. Saltanat yılı (M.Ö. 844) anısı:

"... Saltanatımın 15. yılında Nairi ülkesine karşı yürüdüm, İdidiglat (Dicle)'nin kaynağına, suların kaynadığı yere, dağların kayalıkları üzerine krallık bir tasvirimi oydum... Tunibuni ülkesinin geçidinden geçtim, Urartulu Aramu'nun şehirlerini, İdpurattu (Fırat)'ın kaynağına kadar, tahrip ettim, yerle bir ettim, ateşle yaktım. Frat'ın kaynağına doğru ilerledim..."[29]

7) Assur-Urartu İlişkileri

Urartular Ari ırkından bir ulustur. Mittani ve peşinden Nairi devletleri ortadan kalktıktan sonra Urartular tarih sahnesinde görüldüler. Bu bize gösteriyorki Urartu devleti 2000 yıllık Hurri-Mittani devletlerinin kalıntıları üzeride kurulmuştur.(Bak Harita : 3)

Urartuların bilinen en eski adı, eski bir vasiyetnamede Ararat olarak geçer. Aslında Ararat adı da kutsal kitap Tevrat'ta Urartu olarak geçer. Bu nedenle Urartu adı Assurlular tarafından bu halk ve ülkeye verilmiştir. Urartu isminin yerli ismi Haldi'dir. Bu ad tanrı Haldi'den gelmektedir. Tanrı Haldi Urartuların gök tanrısıdır. Bu isimden esinlenerek bu insanlar kendilerine Haldi adını takmışlardır. Bu isim günümüze kadar gelmiştir. Bazı Yezidi Kürt aşiretleri bu isimle tanıtılmışlardır.

Urartular Assur kaynaklarından tanınarak tarihi araştırmalara konu olmuştur. Urartu-Assur ilişkileri ilk defa Assur kralı

29) Urartu Devletinin "Kurulu" Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri-Lapturi" HakkındaYeni Görüşler.

Salmanassar I. (M.Ö. 1276-1246) zamanında başlamıştır.

Kuzeydeki ve doğudaki sınır bölgelerindeki halklarla olan ilişkiler bu devredeki Assur tarihinde önemli bir sayfa oluşturmuştur. Dicle nehrinin yukarı kollarının aktığı dağ vadileri Assur-Banipal I. tarafından zapt edilmiş ve Assur devletinin kontrolu altına alınmıştır. Bu da sonraki krallara bazı küçük zorluklar çıkardı. Fakat bu bölge halkının doğuya ve kuzeye doğru olan hareketleri bu dönemde ilerlemiştir. Bu bölge halkının hareketlenmeleri de politik durumda önemli bir değişikliğe yol açmıştı. Fırat nehrinin kaynağım oluşturan suların çıktığı dağlardaki halk tanrı Haldi'nin isminden esinlenerek kendilerine Haldi adını takan bir ulus oluşturuyordu. Bunlar tarihte uzak kuzeydoğudan Ararat'ın eteklerinden aşağıya indiklerinde veya Aral gölü kıyılarındaki ülkeden Van gölü yönünde güneybatıya, bu zengin vadiye doğu tarafından atak yaptıkları zaman ortaya çıkıyorlar. İşte bu halk ilk kez Assur kralı Assur-Banipal I.'in yazıtları ile tarih sahnesine çıkıyorlar. Fakat bu kral onlarla savaşmamıştır.

Urartu devleti kendilerinden önce bu bölgede yaşayan ve daha önce tarihlerine kısaca değindiğimiz Nairilerin (Nehri) küçük prensliklerinin ve doğudaki aşiretlerin birleşmeleri ve bir birlik etrafında toplanmaları ile kurulmuştur. Bilinen ilk Urartu kralı Luti-İpri'nin oğlu Sarduri I.(M.Ö. 832-825)'dir. Sarduri I. ilk kez kendisinden söz ettiği bir yazıtında kendisinden Nairi ülkesinin ve dünyanın cesur kralı olarak söz etmektedir. Onun için de büyük yerleri egemenliği altına alması gerekiyormuş. Sarduri I. devletinin başkentini büyük bir olasılıkla kendisinin kurduğu Tuşpa şehrine getirmiştir.

Urartu devletinin sımrları 8. yüzyılda Sevan (Gökçegöl) gölüne, güneyden Bohtan bölgesine, batıdan Malatya'daki Fırat nehrine, doğudan Urmiye gölüne kadar uzanıyordu. (Bak Harita : 3)

Assur kralı Salmanassar III. (M.Ö. 859-824) tahta çıktığı yıllarda ülkesinin kuzeydoğusundaki karışıklıklar kralı Urartu

devleti ile çatışmanın içine getirdi. Urmiye gölünün kuzeybatısında bulunan Habuskiya'ya (Bak Harita : 1) geçen kral buradan Urartu ülkesine saldırdı. Kral M.Ö. 857 yılında Fırat kenarındaki Akhuni'yi yendikten sonra aniden kuzeye doğru dönüş yaptı. Masius dağının batı yakalarından Toros'taki Fırat'ın yukarı bölgelerine geldi. Bu bölgeyi viraneye çevirdikten sonra doğuya, Urartu ülkesine döndü. Ararat dağı eteklerindek iArzasku şehrini yağmaladı, ülkeyi viran etti. Urmiye gölü kenarındaki Gilzan ve Habuskiya üzerinden Arbela'nın yukarısındaki dağlara geldi. Bu kral yazıtlarında "*ben Arbela (Erbil) şehrinin güneyinden geldim. Ben orada Kirriri ülkesini aldım. Kirriri ülkesi Zap nehri ile Urmiye gölünün güneybatısındadır*" demektedir. (Bak Harita : 1).

Assur kralı Salmanassar III. yönetiminin onuncu yılında yine Urartu ülkesine atak yaptı. Bu sefer bu ülkeye Karkamış üzerinden girdi. Seferinin tek amacı sağlamlaştırılmış Arne şehrini almak ve etrafındaki ülkeleri harap etmekti. Fakat bir sonuca varamadı. Şehri almak için daha fazla çaba harcanabilir, saldırılar denenebilirdi. Fakat kral batıya yönelip Damaskus halkına yönelmek zorunda kaldı. Salmanassar Urartu'ya bizzat kendisi artık saldırmadı. M.Ö. 833. yılında kumandan Tartan Dayan Assur yönetimindeki ordusunu bu ülkeye gönderdi. Son seferden geçen onyedi yıl içinde Urartu halkı boş durmamıştı. Sarduri I. yönetimindeki Urartuların krallığı Sukhme ve Dayaaeni bölgelerine yönelecek kadar büyümüştü. Assur Urartularla bu seferde de yaptıkları savaşta meydanlarda birçok ölü bırakarak döndü. Sonuçta aynı önderlikte başlatılan kampanya ve M.Ö. 829'da yapılan daha başka akınlarla Assurlular Urartu ülkesini fethedemediler. Salmanassar doğu yönetiminden sınırlarını genişletmek istedi, ama başaramadı. Bu civardaki gayretleri M.Ö. 859'da Nairi ülkesine yaptığı seferle başladı.

Namri ülkesi Medya'mn güneybatı sınırında, aşağı Zap ırmağının kenarında bulunuyordu. Yine M.Ö. 836'da, Salmanas-

sar aşağı Zap'ı geçerek Namri ülkesine saldırdı. Buradan daha kuzeye Parsuva ülkesine yöneldi. Daha sonra doğuya doğru yönelerek Medya ülkesine girdi. Burada bazı şehirleri yağmaladı. Bu sefer amacı Med bölgesinde Assur yönetimini kurmak değildi. Tek amaç, sadece orayı vergiye bağlamaktı.

Salmanassar III.'ün çok yaşlı olduğu, artık sefere çıkamayacağı dönemlerde, onun kumandanı Dajjan-Assur Urartu ülkesine akınlar düzenledi. Ne var ki bu akınlarla fazla önemli sonuçlar elde edilemedi. Aral ülkesinin doğusundaki Zagros'a sürekli akınlar yapmıştır. M.Ö. 835'te ki sefer yalnız Parsuva'ya değil, Medya'ya da yapılmıştır. Salmanassar III.'ün bu seferlerinden sonradır ki ilk kez Med adı ortaya çıktı. Doğuda yaşayan bu halk bu kralın yazıtlarıyla tarihi kayıtlarda yer aldı.

Salmanassar III. öldükten sonra Assur tahtına Şamsi-Adad V. (M.Ö. 824-810) geçti. Şamsi Adad ilk seferini belalı ülke olarak bilinen Nairi'ye karşı yaptı. Nairi ülkesi kendilerini Assura ödedikleri vergiden kurtarmak için bir ayaklanmaya hazırlanıyorlardı. Şamsi Adad ülkeye girerek savaşmaya gerek kalmadan vergiyi aldı. Ayrıca bu ülkeye ikinci bir saldırıda bulundu. Bu saldırının amacı Nairilerle Urartular arasında kurulması muhtemel birliği önlemek idi. Bu kral yağmalama hareketlerini Azerbaycan'a kadar sürdürdü.

Şamsi Adad'ın bir başka seferi yine vergi toplamak amacı ile Nairi ülkesine oldu. Bu seferin rotası önce Nairi ülkesine oradan da Akdenize doğru idi.

Şamsi Adad bir başka seferle de ganimet toplamak amacı ile doğuya ve kuzeye yöneldi. Habuskiya ve Parsuva ülkeleri geçildi. Urmiye gölünün kenarına, oradan da Medya'ya yöneldi. Aynen diğer ülkelerde uyguladığı gibi, Medya'da Assurlulara bol bol vergi ve hediyeler verildi. Buradan yine Nairi ülkesine girildi. Oradan da kendi ülkeleri Assura dönüldü.

Yönetimin bir sonraki yılında Şamsi-Adad Babil'e atak dü-

zenlemek zorunda kaldı. Babil'de krallık tahtına Marduk-Balatsu-İqbi (M.Ö. 812) geçmişti. Bu kral Assur'a vergi ödemeyi bırakmış kendini bağımsız bir yönetici ilan etmişti. Şamsi Adad bu kralın üstüne yürüdü. Babil ordusu Babilliler Keldaniler (Kalde), Elamlar, Aramiler ve Namrilerden oluşuyordu. Bütün bu halklar Assurluların gelişmesinden korkan ve bu yüzden birleşerek bir ordu oluşturmuş olan halklardı. Yine bunların hepsi ortak düşmanları Assur kralı Şamsi Adad'a karşı idiler. Şamsi Adad yazıtında bu savaşta karşı taraf halkların birleşik ordusundan beş bin kişiyi kılıçtan geçirdiğinden, iki bin kişiyi de tutsak ettiğinden söz etmektedir.

Urartu kralı Sarduri I.'den sonra gelen oğlu İşpuni (M.Ö. 825-805) oğlu Menua (M.ö. 815,790) ile birlikte Urartu ülkesini on yıl yönettiler. Bu iki kralın Assurla olan savaşlarına rastlanmıştır. Ancak bunlar ülkelerinin sınırlarını Malatya'ya kadar uzatmışlar. Malatya şehrini alarak bu şehrin krallığını kurmuşlar. Daha sonra doğuya, Mannai ülkesine yağmalama akınlarına başlamışlar.

Manua'dan sonra Urartu kralı olan Argişti I. (M.Ö. 790-760) yazıtlarında Assurlulara karşı kazandığı zaferden söz etmektedir. Bunu takiben tahta çıkan Urartu kralı Sarduri II. (M.Ö. 760-734) yazıtlarında Assur kralı Assur-Nirari V. ile yaptığı savaşı ve onu yendiğini yazmaktadır. Sarduri II.'nin ülkesine olan saldırılar ancak Assur kralı Tiglathpileser III. (M.Ö. 746-727) tarafından güçlükle durdurulmuştur.

Daha önce Assur ülkesi kralları Şamsi-Adad V. öldüğünde oğlu Adad-Nirari III. (M.Ö. 805-782) daha erkin değildi. Bu nedenle Babil prensesi olan Adad Nirari'nin annesi Sammuramat (Semiramis olarak da tanınıyor) ülkeyi dört yıl boyunca yönetti. Doğudan komşuları olan Med ve Mannai'ler üzerine yağmalama akınları düzenledi.

Adad -Nirari III. yönetimi ele aldıktan sonra Medlere karşı

birçok seferler düzenlemiştir. Kendi yönetimi süresince Urartularla olan çatışmayı önlemiştir.

Adad Nirari III.'ü takiben tahta geçen Salmanassar IV. (M.Ö. 782-772) Urartu'lara karşı kalıcı sonuçlara varamayan altı savaş yapmıştır. Daha sonra M.Ö. 773'te Damaskus'a (Şam) çekilmiştir.

Assur kralı Tiglathpileser III. (M.Ö. 746-727) güneye bir sefer düzenlemiş. Bu seferin sonucu, krallığının ikinci yılında M.Ö. 744, doğuya yönelerek Medyaya da bir sefer düzenlemiştir. Bu seferle yaptığı operasyonları tamamlamış, kuzeydoğuya seferler düzenlemeye başlamıştır. Bu yönden Assur ordusu Kaspi denizinin güney sahillerine bakan Demavend dağına kadar geldiler. Kaleler kuruldu Namri'de Assur yönetimi yerleştirildi. Bir türlü yerlerinde duramayan Med'ler cezalandırıldı. Onları Assurun gücünü tanıyacak duruma getirdi.

M.Ö. 743-740 yılları arasında kral batıya saldırılar düzenledi. Bu arada Urartu kralı karşı çıkması gereğini duydu. Urartu ordusu Urmiye gölünden Kilikya'ya kadar olan Assur'un kuzey bölgelerini yağmalamakla yetinmemiş, yukarı Fırat vadilerinden aşağı inerek Qummukh'a saldırmışlar. Ayrıca kuzey Suriye devletini Assura karşı desteklemeye başlamışlar. Urartu krallık tahtı bu dönemde Argişti I.'in yerine geçen Sarduri III. tarafından işgal ediliyordu. Assur kralı Tiglathpileser Suriye'de batıya doğru ilerlediğinde Sarduri III. yukarı Fırat vadilerindeki dağlarda ilerledi.

Tiglathpileser Fırat'ı geçip kuzeye doğru Qummukh'a (Bak Harita : 1) yürüdü. Burada Sarduri III.'ün ordusuna beklenmedik bir saldırıda bulundu. Bu saldırı ile Urartu ordusunu şaşkına uğrattı. Sarduri III. bu saldırıda canını güç bela kurtardı. Ordusunun geri kalan kısmıyla dağlara çekildi. Assur ordusu bunlara "*Fırat köprüsü*" olarak adlandırılan yere kadar takip etti.

Tiglathpileser batıdaki devletleri yatıştırdıktan sonra ilgisini

M.Ö. 743 yılında Qummukh'tan zorla çıkardığı düşmanına çevirdi. M.Ö. 739-736'da Nairi ülkesine yaptığı seferler bu yolda bir hazırlık tasarısıyla yapılmıştır. Assur otoritesinin Van gölünün güney sahillerine kadar yeniden götürdü. M.Ö. 735'teki akın doğrudan Urartu ülkesinin merkezine yapıldı. Urartu'nun başkenti Tuşpa olarak adlandırılan ve şimdiki Van şehrinin civarında bir şehirdi. Tuşpa şehri iki kesimden oluşuyordu. Aşağı kesim zengin vadi boyunca yayılmış, ikinci kesim olan kale kısmı gölün üzerine doğru eğilmiş yüksek bir kayanın üzerine kurulmuştu. Assurlular şehrin aşağı kısmını yıktılar, fakat kalenin kuşatılması faydasız kaldı. En sonunda Assurlular Qummukh'tan Fırat'a kadar olan geniş ülkeyi viraneye çevirdiler. Geri çekildiklerinde Sarduri III.'e viran bir ülke ile fakirleştirilmiş bir halk kaldı.[30]

Tiglathpileser Medya'nın merkezine kendisi gitmeyerek kumandanı Ashur-Daninani'nin kumandasında bir orduyu Kaspi denizinin güneyine, buradaki kabileleri cezalandırmak için yolladı. Tiglathpileser III.'ün M.Ö. 737'deki ikinci seferi belli bir amaca yönelikti. Bu dönemde Assur belalı bölge olarak nitelendirdiği Medyayı sömürgeleştirmek istiyordu. Dağlık medya ülkesinin İndo-Avrupalı sakinlerinin kontrolü Babil'deki Semitlerin kontrolü kadar kolay değildi. Medler bağımsız kalmaya devam ettiler. Daha sonraki Assur krallarına zorluklar çıkarmaya devam ettiler. Fakat eger Tiglathpileser Babil'deki zorluklara ve Medya'daki daha büyük zorluklarla karşılaştıysa bunu o zaman onun kuzeydeki Urartulardan gördüğü güçlüklerin büyüklüğüne yormak gerekecektir. Daha önce de gördüğümüz gibi Salmanassar II.'den sonraki Assur'un zayıflığı ve çöküşü Urartu'ya büyük olanaklar vermişti. Urartukralları yükselmiş, ülkeyi kontrolleri altına almışlardı. Urartu krallarından Argişti Assur'dan Dayaeni ve Nirbi'yi almıştı. Assur topraklarının kuzeyindeki bölgelere girmiş, bunları yağmalayıp yıkmış, doğudan Pasuva bölgesi ve Urmiye gölünün doğusuna kadar gitmişti.[31]

30) Universele Wereld Geschiedenis, C. II.

Bu fetihler şüphesiz büyük olmamakla beraber Assura karşı büyük bir tehlike idi. Ururtular kral Argişti'nin yerine geçen Sarduri II. döneminde üstün idiler. Bu arada Assurda krallık tahtına Assurdan III. geçmişti. Sarduri II. kuzeyde Assura vergi ödeyen devletlerden oluşan bütün bölgeleri yıkarak kullanılmaz hale getirdi. Onun Urartu krallığı adına düzenlediği fetihleri ve devletinin topraklarına katmalar batıda Fırat'ın batısındaki ve Toros dağlarının kuzeyindeki Suriye'nin kuzey bölgelerine girinceye kadar devam etti. Hatta bu kral kendisini Suriye'de Suriye kralı olarak ilan etti.

Sarduri'nin batıya açılmasına karşılık Assur kralı Tiglathpileser'de batıya ataklar yaptı. Bu atakla Arpad şehrini almak istedi. Bu şehir kuzey Suriye'de anahtar konumunda idi. Daha önce Assurluların olan bu şehir şimdi Ururta kralının bir parçasa idi. Tiglathpileser'in burayı alması halide Assur'un batıdaki prestijini kurtaracaktı. Bu nedenle Tiglathpileser şehri kuşattı. Sarduri hemen şehrin yardımına gelmedi. Bunun yerine Assuru bizzat tehdit etti. Bunun üzerine Tiglathpileser kuşatmayı kaldırarak geri döndü. Dönüşünde Fırat nehrini geçerek kuzeye doğru yöneldi. Urartu ordusu ile Kishtan ve Khalpinin arasındaki Qummukh'in güneydoğusunda karşılaştı. Sarduri geri dönmek zorunda kaldı.

M.Ö. 742'de Tiglathpileser Urartu'dan gelecek olan sataşmalardan korkmadan serbestçe Arpat'ın alınması için yola çıktı. Ancak Arpat M.Ö. 742'de alınabildi.

Tiglathpileser M.Ö. 739'da Urartu kontrolü altında bulunan Nairi ülkesiden bir parçayı Assur topraklarına katmaya çalışmıştı. Nairi ülkesi sınırları içinde bulunan Ulluba ve Kilkh bölgelerini aldı.

Tiglathpileser aynı bölgeye bir başka sefer düzenledi. Bu seferle Urartu sınırlarına yakın Nal dağı bölgesini fethetti. Kesin olan bir şey vardır ki, yukarıda değinilen her iki sefer Urartuya bir saldırı hazırlığı niteliğindeydi. Bu iki sefer daha önceden ha-

31) A History of the Babylonians and Assyrians, C. II, s. 113.

zırlanmış ve pek yakında gerçekleştirilecekti. Bu seferler ayrıca Urartu'nun güneyini zayıflatmaya yönelikteydi.[32]

M.Ö. 735'te Urartu krallığım işlemez hale getirme gayretlerinin zamanı da geldi. Daha önce de gördüğümüz gibi, bu sefer itina ile hazırlanmıştı. Tiglathpileser III. çok az bir zorlukla karşılaşarak Urartu ülkesine girdi. Urartu ülkesine giderken başkent Tuşpa (Van) tarafından girmeyi tercih etmişti. bu kesimdeki halk önce Assur ordusuna bir saldırı düzenledi, ama sonradan şehrin kale duvarlarının içine çekilmek zorunda kaldılar. Tiglathpileser kaleyi kuşatmaya aldı ama şehri alamadı. Çünkü Assur ordusunun göl tarafından şehre saldıracak ve burayı kontrolu altına alarak şehri aç bırakmak suretiyle onları teslime zorlayacak bir deniz filoları yoktu. Şehir kara tarafından da oldukça kuvvetlendirilmişti. Öyle ki şehir bu durumuyla karadan yapılacak saldırılarla da alınacak gibi değildi.

Tiglathpileser III. şehri kuşatmada iken Urartu ülkesi içerlerine ordu gönderdi. Bu ordu Birdasu dağına kadar gitti. Bu sefer Fırat boyundaki birçok şehri harap etti. Şehir halkını da yağmaladı.[33]

Tiglathpileser III. başşehir etrafındaki başarısız bazı savaşlardan sonra kuşatmayı kaldırarak geri döndü. Tiglathpileser Urartu ülkesini Assur topraklarına katmada başarılı olamadı, ama Urartu'nun canlılığını kırdı. Bunun sonucu olarak ta birkaç yıla kadar Urartuların Assur'a karşı koyma gücü kalmadığı gibi kuvvetlerinin varlığından birşey duyulmadı.

Tiglathpileser III. Urartu'nun kibrini kırdıktan sonra Urmiye ve Van göllerinin arasındaki bölgelerde, Assura politik olarak yakından bağlı olan ve Urartu'nun etkisini kıracak bir krallığın kurulması için çaba gösterdi. Bu krallık Mannai krallığı idi.(Bak Harita : 2) Mannai daha önce de kralları İranzu'nun önderliğinde Assurla bir birlik antlaşmasına varmışlardı. Ayrıca da etrafın-

32) A History of the Babylonians and Assyrians, C. II, s. 118.
33) A History of the Babylonians and Assyrians, C. II, s. 123.

daki bazı prenslikleri birliğin içinde toplamışlardı. Bu prensliker Zikirtu, Uisdis ve Bit Daiukki idiler. İranzu'nun Assura olan bağlılığım kıramayan Urartu kralı Rusa I. (M.Ö. 732-714) bu birlikten bazı prenslikleri koparmayı başardı. Hatta bu arada Uranzu'dan bazı Mannai şehirlerini aldı. Urartu kralı Rusa I. Assur kralı Sargon II. (M.Ö. 722-705)'ye karşı Med kralı Key Kawus ve Mannailerle bir cephe kurmuş, ancak bu birleşik güç Assur ülkesine yaptığı saldırılarda bir başarı sağlayamamıştır.

Urartu kralı Rusa I. ülkenin kuzeyini kontrolü altma almak için kuzeye seferler düzenledi. Bu dönemde batı Muşkiler (Frigyalılar) oturmakta idiler. Yine bu dönemde Muşki kralı Mita (Midas) idi. Bu iki ülke, yani Urartu ile batı Muşki ülkeleri ortak anlayış ve sempati ile Assur devleti ve onun kralı Sargon II.'ye karşı düşünce birliği yaptılar.

Sargon II. zamanında Urartu yine Assurluların en tehlikeli ve tehdit edici sınır ülkesi oldu. Sargon II. Assur'a karşı kurulan birliğin yıkımına ulaşması için sağlam adımlarla ve yavaş yavaş yaklaştı. M.Ö. 716'da kendisini kuvvetli ve Urartuya yapılacak atağımn yollarının açık olduğuna karar verdi. Daha aktif bir politika ile yola çıkarak Urartu kralına tehditler göndermeye başladı. Fakat daha sonra M.Ö. 719'da Sargon II. o zaman Assurluların Urartulara karşı elinde tuttuğu Mannailere ve onların ülkesine yöneldi. Urartu tarafından Mannailere karşı kışkırtılan bazı Med ve Pers şehir kralları uygun bir şekilde kullanılarak batı İran'daki Assur'a bağlı vilayetler genişletildi. Sargon II. Urartularla büyük hesaplaşmaya hazırlandı. Sefer önce Mannai üzerinden Urmiye gölünün doğusundaki Med şehir krallıklarına yöneldi. Urartu kralı Rusa II. Urmiye gölü ile Sahend dağının arasında kalan dar bir gecidi tutarak buradan geçecek olan yorgun ve susuz Assur ordusunu buradan vurmak istedi. Ama Sargon II. bunun farkına vararak küçük bir ordu ile Urartuların beklemediği yerden karşılarına çıkıp ansızın saldırarak onları yendi. Rusa

I. tek başına kalıp kaçarak dağlara çekildi. Saklandığı dağ başlarında yalmzlıktan, kahrından öldü.[34]

Tarihçiler olayın burasında Sargon II.'nin Kimmerli yaralı askerlerden yararlandığını, bunun sonucu Rusa II.'yi yendiğini yazıtlarına almadığına değinmektedirler.

Bu baskın ve Urartu ordusunun bozgunundan sonra Assurlular Van gölüne kadar gittiler ve yollarının üstündeki bütün Urartu şehirlerini yağmaladılar. Assurlar daha sonraki yıllarda küçük akınlar ile Medya'ya, Malatya krallığına ve Gurgum'a saldırdılar. Diğer bölgeler de kolaylıkla alındı. Güneydeki Elam sınırlarıdaki Ilipi'den doğudan Kaspi denizine doğru, batıdan Van gölüne kadar olan bölgelerden alinan hediyeler ve vergiler Assur otoritesinin simgesi olmuş. Kaleler kurulmuş. Mali amaçlarla vilayetler oluşturulmuş. Urartu ise bu birleşmeden kaçmıştır. Urartuda yeni bir kralı, Argişti II. ülkesinin bağımsızlığını sürdürmesini sağlamış. Hatta Assur'un işlerine de karışmamış, fakat başarılı olamamıştır. Devletin saldırgan gücü kırılmış ve böylece Assurlular bunları yalnız bırakmışlardır. Gerçi Urartu assur tarafından yalnız bırakılmamıştı, ama yine de yakından takip ediliyordu.

Kuzeybatıda bulunan Muşki, doğuda bulunan Urartu örneği o da buradan Assur'un sınırını rahatsız ediyordu. Yüksek Toros dağlarının güneybatısındaki Qui (Kilikya) güneyde Tabai, kuzey Suriye devletleri güneydoğuda Qummukh ve arkalarından ararat dağlarının eteklerine yayılmış olan Milid (Malatya), bir hareketlenme içinde idiler. Bu halklar hernekadar kendilerinden hareketlenmiş iseler de, bu hareketlenmeye arkalarından gelen ikinci dalga hareketlenme de etken olmuştur. Bu halkların hareketlenmelerin etken olan ikinci dalga İndo-Avrupalı göçlerdi. Doğuda Medlerin bir kol oluşturdukları ve yarım yüzyıl içinde kedilerini açıkça ortaya koyan İndo-Avrupalı göçmen kabilelerinin batıya

34) Universele Wereld Geschiedenis, C. II, s. 90.

doğru olan hareketlenmeleriydi. Bunlar içtenlikle Urartu kral Rusa I.'in planına katılmışlar ve bu bölgedeki Assur etkisinin kırılması için kendilerine düşeni yapmışlardır. Buna da M.Ö. 718'de Tabal'daki prensliklerden birisi olan Sinukht'un ayaklanması başlangıç oldu. Bu ayaklanma Assurlular tarafından bastırılmış, suçlu kabile olarak uzaklaştırılmış ve bu bölge komşu prensliğe verilmiştir. Bir sonraki yıl Mita'nın, Muşki kralının ve Pisirisin yardım sözü vermesi ile Karkamış şehir kralı ayaklanmış. Bu ayaklanma genel bir ayaklanma şeklinde bekleniyordu, fakat beklenen genel ayaklanma Sargon II.'nin ihtiyatlılığı ve çabukluğu ile engellenmiş. Bu hareketten olarak Sargon Karkamış şehrine saldırmış, burada oturan halkı göçe zorlayarak yerlerine Assurluları yerleştirmiş.

Urartu kralı Rusa II. (M.Ö. 678-654) Assur kralı Sargon II.'nin oğlu Senharib'in üzerine Kimmerli paralı askerlerin yardımı ile bir saldırı düzenlemiş ise de bir başarı elde edememiştir. Bu dönemde Urartu ülkesi Assur başkenti Nineve şehrine ancak 90 kilometre yakınlıkta idi.

8) Assur-Mannai İlişkileri

Mannailer Ari ırkından bir halktır. Assur savaş bildirilerinden anlaşıldığı üzere Mannai ülkesi, Urmiye gölünün güneyindeki bölgelerden Zagros dağlarına kadar olan bölgeleri kapsıyordu.(Bak Harita : 2) Medler, Assurlular ve Urartularla komşu idiler. Mannai tarihi bu nedenle bu devletlerin, özellikle Med tarihi ile sıkı sıkıya ilişkilidir. Mannailer ilk defa Assur kralı Salmanassar III.'ün yazıtlarıyla tanınmışlardır.

Mannai ülkesi yağmacılar için çok ilginç bir ülke konumunda idi. Bu nedenledir ki bu ülke zenginliklerinin paylaştırılması için Urartu ve Assurlular arasıda sürekli savaşlar olmuştur. Bu savaşlar Assur kralı Salmanassar III. döneminden başlayarak Assur kralı Sargon II. ile sürdürülmüştür.

Assur kralı Sargon II. sekiz kez Mannai ülkesine saldırmış. Bu kral döneminde Mannai ülkesine Zamua bölgesinden girilmiş. Bu gidişlerine amaç Mannai ülkesini kendi ülkesine katmak ve Parsuwa bölgesinde oturan halklara bir gözdağı vermekti. Bu bölgede Medler oturuyordu. Assurlular doğuya yaptıkları sefer sonucu Sargon II. açıkça dağlara iyice yaklaşan ve bu bölgedeki kabileleri kendilerine katan Medlerin arasında kendisini bulmuştu. Sargon öncelikle bu halka gözdağı vererek kendisine karşı saygılı davranmayı sezinletme gereğini duydu.

Assurlular Mannai ülkesine girdiklerinde Mannai kralından hiç bir direnişle karşılaşmadılar. Sargon II. Urmiye gölünün batı bölgesine saldırarak oradaki bazı şehir krallarını yendi. Oradan büyük bir zahire yağmalaması yapmış. Sargon II.'ye göre buradaki şehirler gökteki yıldızlar gibi sayılmayacak kadar çoktu.

Sargon II.'nin bu seferinden kısa bir süre sonra Mannai kralı İranzu ülkesinin küçük prenslikleriyle bir birlik kurdu. Sargon II. M.Ö. 719 yılında bu birliği bozmak için Mannai ülkesine saldırdı. Kral Iranzu'nun kurduğu birliği bozarak kralı cezalandırdı.

M.Ö. 716'da Mannai kralı İranzu'nun yerine oğlu Aza geçti. Onun Assura sadakat bildirmesi üzerine ülkesinin içinde ayaklanma oldu. Ayaklanan prensliklerin başı, Mannai kralı Aza'yı öldürdü. Bu prens, Mannai krallık tahtına Uisdis prensi Bagdatti'yi getirdi. Sargon II. bunun üzerine bu ülkeye bir sefer daha düzenleyip Mannai ülkesine saldırdı. Mannai tahtına oturtulan Bagdatti'yi yakalatarak derisini canlı canlı yüzdü. Sargon II.'nin geri dönmesi üzerine isyancılar bu kere Bagdatti'ni kardeşi Ullusunu'yu Mannai krallığına getirdiler. Bu kral başlangıçta Sargon II.'ye karşı kısa bir mücadeleden sonra, ona boyun eğdi. Bundan sonradır ki Sargon II. onun Mannai tahtında kalmasına izin verdi. Bir sonraki yıl, M.Ö. 715'te Urartu kralı Rusa I.'in etkisi ile bir başka Mannai prensliği olan Daiukki, kral Ullusu-

nu'ya karşı ayaklandı. Ullusunu bu ayaklanma sonucu sürgün edildi.

Mannai kralı Ahseri, Assurluların düşmanı olan bazı Kimmerliler ve Medli kumandan Kastarit ile bir dostluk antlaşması imzaladılar. Bu dostluğu kutlamak için de Zagros dağlarındaki Geliye Şin (Yeşil Vadi)'de bir abide diktirdi. Ne var ki Kimmerler kısa sürede bu antlaşmayı bozdular. Bu arada Assur kralı Assur-Haddon da İskitlerden bir bölüm ile antlaşma yapmıştı. Bu paralı yardımcı güçlerle birlikte Kumandani Bartatu'yu Mannai ülkesini ele geçirdi. Daha sonra beraberindeki İskitlerle başka yerleri yağmalamaya gitti.

M.Ö. 674'te Mannai'lerin yaşadığı bölgeler bağımsız bölge olma statüsünü kazandı. Assur'un bazı yerleri Mannai bölgesine katıldı. Bunun üzerine Assur ordusuna at yetiştirmekle ünlü olan Zamua üzerinden İran'ın iç kısımlarında bulunan büyük tuz çölüne kadar gittiler. Burada bulunan bazı Med şehir kralhklarını kendilerine bağladılar. Daha kuzeyde bulunan Medler istekli veya zorunlu olarak Kimmerler ve Mannailerle birlikte Assurlulara karşı birleşik bir birlik oluşturdular. Birliğe bağlı halkların birleşik ordusu ile Assura karşı koyuldu. Bu karşı koyma ile Assurlular savunmaya çekilmek zorunda kaldı.

Assur kralı Assur-Banipal (M.Ö. 669-627) bir kumandanını Mannai kralı Ahşeri üzerine gönderdi. Bu kumandan da İskitlerle bir birlik kurdu. Kral Ahşeri'yi yendiler. İzirti şehrini yağmaladılar. Kral Ahşeri bu savaşta öldürüldü. Bu savaş sonunda birkaç küçük şehir Assur ülkesine katıldı.

9) Assur-Med İlişkileri

Urartu'nun güneye ve batıya doğru olan sürekli genişlemesi bu yıllarda Assur sınırlarından daha önce gelip yerleşen halklar arasında zorluklara yol açtı ve kralları şimdiye kadar Assur sal-

dırıları bölgelerinin içine girmeyen bu bölgelere akınlar düzenlemek zorunda bıraktı.

Assur topraklarının genişliği her zaman buralarda kraliyet otoritesinin olduğu anlamına gelmez. Assur kralları otoritesinin bulunmadığı Urmiye gölünün batı ve kuzeybatısında Mannai, aynı gölün güneyinde Parsuwa ve daha doğuda Medler ortaya çıkıyorlar. Med adı sonraki batı Asya tarihi üzerinde önemli etkisi olan İndo-Avrupalıların göçlerinin ilk dalgası ile hatırlanabilir. Makul olarak varsayılabilir ki Medlerin Hazar denizi yöresinde olan hareketleri Urartu'nun güneye doğru ilerlemesinin ve de güneydoğunun çekiciliğinin sonucu olarak görülebilir. Urartunun durumunda olduğu gibi Medlerde Assur kralları çıkarlarının bilincinde olmadan karıştılar. Ne var ki Assur eski dünyadaki yerini koruması için çıkarlarının çekiştiği Med hareketinin durdurulması gereğini duydu. Bu nedenle de Assur kralı Adad-Nirari III. Medlere karşı en az sekiz sefer düzenledi. Kral Adad-Nirariye göre Medler Urartulardan daha az önemli idiler.

Medler Ari ırkından bir halktır. Seyhun-Ceyhun nehirlerinin arasındaki bölgeden Hazar (Kaspi) denizinin güneyine, ordan da İran'ın kuzeybatısındaki Parsuwa bölgesine Perslerle birlikte gelerek M.Ö. 900 yıllarında yerleştiler. Persler daha sonra daha güneye göç edince, bu bölgede yalnız Medler kaldı. Bundan sonra bölgenin adı Medlerin ülkesi anlamına gelen "*Medya*" oldu.

Med adı ilk kez Assur kralı Salmanassar III'ün savaş bildirilerinde geçti. Adı geçen kral M.Ö. 835 yılında eski adı Parsuwa olan Medya'ya ve burada kalan Medlere karşı büyük bir saldırı düzenledi. Assur kralının yazıtlarından anlaşıldığı üzere Medler Ekbatana (Hamadan) şehrinde oturuyorlardı. bu kral döneminde Medya bölgesi Med prensleri arasıda paylaşılmıştı. Bu prensler Assurluların saldırılarına karşı Diakos adındaki Medli prensin başkanlığı altında bir birlik kurdular. Yunanlı tarihçi Heredot'a göre Diakos Medlerin ilk kralı idi. Yine Heredot'a göre Diakos

Ekbatana şehrinin kurucusu ve aynı zamanda prensi idi.

Diakos'un ölümünden sonra Med prensleri arasındaki birlik te kısa bir süre sonra bozuldu. Fakat Assurlular zaman zaman Med ülkesine saldırılar düzenliyorlardı. Bunun üzerine Med'li prensler tekrar aralarında bir birlik kurma gereğini duydular. Bu kere yine Med'li prenslerden Arbas'ın başkanlığında birleştiler. Arbas, Key Kubad (M.Ö. 853-759) adı altında Med kralı oldu. Key Kubad krallık tahtına geldiğinde ilk iş olarak memleketinde iç düzeni sağladı. Kendine büyük bir ordu kurdu.

Assur kralı Şamsi Adad V. bu sırada çok genç sayılacak yaşta öldü. Oğlu Adad-Nirari III. henüz çocuk denecek yaşta idi. Bu nedenle Assur devletinin başına Şamsi-Adad V.'in eşi Adad-Nirari III.'ün annesi ve Babilli bir prens olan Sammuramat (M.Ö. 810-806) geldi. Sammuramat adı Yunan tarihi kaynaklarında Semiramis olarak geçer. Sammuramat yağmalama amacı ile dört yıl peş peşe Med ülkesine saldırılar düzenledi.

Assur kralı Assur-Nirari V. (M.Ö. 755-745) Med ülkesine saldırdı. Medlerle dört zorlu savaş yaptı. Med'ler her defasında Assur saldırılarını durdurdu. Bunun üzerine Assurlular uzun bir süre Medlerle savaşmaktan vazgeçtiler.

Med kralı Key Kubat büyük bir hazırlıktan sonra ordunun başına geçti. Babillilerin de yardımıyla Assur ülkesine saldırdı. Assur kralı Medlerin geliş haberini duyunca ordusuyla birlikte başkenti olan Nineve şehrinin dışında birleşik Med ordusuna karşı savaşa tutuştu. İki tarafta birbirlerine karşı çok zorlu saldırılarda bulunuyorlardı. Çok kanlı geçen bu savaş beş gün devam etti. Medlerin Assurlulara yaptıkları saldırının birinde Med kralı Key Kubad esir olarak Assurluların eline geçti. Bunun üzerine Med ve Babillilerin birleşik ordusu geri çekildi. Key Kubad Suriye'deki Hama şehrine götürülerek zindana atıldı. Bu kralı M.Ö. 759 yılında öldü.

Med kralı Key Kubad'ın ölümü üzerine Med tahtına oğlu

Key Kawus (M.Ö. 759-715) geçti. Key Kawus döneminde Assur-Med savaşları durmadı. Assur kralı Tiglathpileser III. Med ülkesine saldırdı. Med ordusunu yenerek onları kuzeydeki Elbrus dağları üzerindeki Demawend dağına kadar takip etti. Bu savaşta Medlerden 65 bin kişiyi esir alarak ülkesine gönderdi. Gönderilen Medli esirler Aramili (Süryani) esirlerin yerini aldılar. Arami esirler de ülkelerine geri gönderildiler. Med ülkesini de vergiye bağladı. Ne var ki Urartu kralı Rusa I. bir kez daha Med kralı Key Kawus ile Assurlulara karşı bir birlik kurdular ve Assurlulara saldırdılar. Assur kralı Sargon II. büyük bir ordu ile önce Mannai ülkesine döndü. Yolunun üstündeki bütün şehirleri yağmaladıktan sonra , yıktı. Kürtlerden 24 kumandan ve ağayı egemenliği altına alarak vergiye bağladı. Bu savaşın sonunda Urartu kralı Rusa I. yine Med kralı Key Kawus ile ikinci kez bir birlik kurdular. Tekrar Assur ülkesine saldırdılar. Assur kralı Sargon II. ülkesine saldıran bu birleşik gücü yine yendi. Bu savaşta 45 Medli kumandan Assurluların eline geçti.

Key Kawus ülkesine 44 yıl krallık ettikten sonra M.Ö. 715 yılında öldü. Onun yerine Ukshatar adlı Medli bir prens Key Aksar I. adı altında Med kralı oldu. Bu kralın döneminde Assur krallığına Sargon II.'nin oğlu Senharib (M.Ö. 704-681) geçmişti. Senharib ordusuyla bazen Suriye'de, bazen Babil ve bazen de Elam'da idi. Bundan yararlanan ve Sargon II. döneminde Assurluların egemenliği altına giren bölgeler senharibe karşı ayaklanarak bağımsızlıklarına kavuştular.

Assur'un kuzey smırlarında çözülmesi gereken bir problemi vardı. Senharibin bu yöredeki idaresi döneminde süren sessizlikler sırasında Assur ülkesinin kuzeydoğusundaki Medler aşiret döneminden çıkarak birleşik bir konfederasyon haline geçiyorlardı. Bu birlik kendisine lider olarak da Assur dokumanlarında "*Med şehirlerinin Lordu*" olarak geçen Mamitiarsu (Med kaynaklarında Ukshatar)'yu tanımışlardı.

Kuzeyde Urartu'yu yerine ve kuvvetini Assur'un korumasına borçlu olan Mannai tarafından gözaltında bulunduruluyordu. Fakat Senharib'in son yıllarına doğru Kafkaslardan yeni bir göçmen halk dalgası akın etti. Bu göç Assur sınırlarına dayanarak Assurlularda şaşkınlık yaratan bu yeni göçmen halk Assurlular tarafından Gimirai (bu ad Yunan kaynaklarıda Kimmerlerdir) olarak tanımıyorlardı. Bu halk Urartu ülkesinin ardındaki yüksek dağ sırasına geldiklerinde ikiye ayrıldılar. Bir bölümü Küçük-Asya yönüne, diğerleri ise güneydoğu yönünde İran'a doğru ilerlediler.

Kuzeydoğudaki karışıklıklar daha büyüktü. Urartu durmaz hale gelmiş ve bunun için Senharib'i öldüren iki oğlunun kuzeye doğru kaçışları ve Urartu'ya sığınmaları bu yüzden şaşırtıcı bir şey değildir. Urartu'nun orada bulunmaları buradaki sınırlarda olacak olan karışıklıklarla ilgisi vardı. Bu karışıklıklar Urartu'dan değil, Kimmerlerle birleşip dağlardaki Assur üstünlüğünü tehdit etmeye başlayan Assur yanlısı Mannai tarafından başlatılmıştı. Raha sonra Kimmerler daha güneydoğuya gidip Medlerle bir anlaşmaya vardılar. Assurlular bu durumun farkında olmadan Kimmerler, Mannailer ve Medler birlik oluşturdular. Assura karşı yapılan birlik ya kendi içindeki zayıflıktan veya Assur kralı Assur-Haddon'un bunlara saldırılarından dolayı Assur'a fazla zarar veremedi. Assurların bazı Med aşiretlerine söz vermesiyle onları bu birlikten ayırdı. Birliğe zorla sokulan bazı Med beylikleri Assur ile barış yaptı ve onlardan koruma bekledi. Assurlular Mannai, Kimmerler Ispaka krallığı ve doğu dağlarındaki Med kabileleri üzerine seferler düzenlediler. Bu kabilelerin birbirleri ile döğüşmeleri için entrikalar aranmaya başladı. Urartular bir ara Assurlularla ilişkiye girdi. M.Ö. 672'de Assur-Haddon Kimerlilerden Supria kalesine aldığı zaman burada bulunan Urartu'lar serbest bırakıldı ve ülkelerine geri gönderildiler.

Assur kralı Assur-Haddon (M.Ö. 681-669) yönetimi sırasıda

ilk kez bütün keskinliği ile İndo-Avrupalıların büyük bir göçlerinin tehlikesi başladı. Bu tarihlerden çok önceleri bu halk Aral gölü ve Hazar denizi yörelerinde yaşıyorlardı ve oradan güneye doğru yayılmaya başlamışlardır. Bunların en büyük dalgasını Medler oluşturuyordu. Bunlar her ne kadar doğu tarafına dönmüşlersede Assur'un kuzeydoğusundaki dağlarla ve Elam ülkesinin ötesindeki yerlere yerleşmişler ve buradan Assur imparatorluğunu tehdit etmeye başlamışlardı. İşte bu kez Medlerin bu göçünden daha büyük bir göç şimdi tehlikeli olmaya başlamıştı. Büyük bir dalga Karadenizin kuzey sahillerinden geçerek ilk önce Ermenistan'daki Asyalı göçlerle karıştı. Ermenistan şimdi eskiden olduğu gibi kuvvetli değildi. Ama yinede İndo-Avrupa göçünü ilk Horda (göçebe ve sataşkan aşiret)'yı bölecek kadar kuvveti vardı. Göçün büyük kesimi batıya doğru, küçük Asyaya yöneldi. Batıya yönelen bu kesim Assur ülkesinin dış vilayetlerine yerleştiler. İndo-Avrupalı bu barbar göçmen aşiret Askenaz adlı bir liderin önderliğinde Urmiye gölüne kadar geldiler. Burada Assur'a vergi ödemek zorunda olan Mannai halkı oturuyordu. Mannai halkı Assurlulara ödenen bu vergilerden kurtulmak için İndo-Avrupalı göçmenleri Assurlulardan kurtulmanm bir fırsatı bilerek onlarla anlaştı. Bunu duyan Assur-Haddon bunlara saldırdı. Bu saldırı sonucu olarak da yapılan birliği bozdu. Fakat Mannailerle bu birliği yapan göçebe halkı dağıtamadı. Bunlar Assur'un dış eyaletlerine ve vergi ile yükümlü devletlerine saldırmaya devam ettiler. Mannai Kimmerler ve Urartularla bir birlik oluşturmaya çalıştı fakat bu birlik kıskançlıklar yüzünden dağıldı.

İndo-Avrupalılar Assur bölgesinde bir fethi gözetmemiş, organize edilmemiş bir vücuttular. Bunlar eski bölgelerinden itilmiş ve yeni yerler arayan yarı barbar ve aç göçebe aşiretleri idiler. Birçoğu Mannai ülkesinde yerleşti. Bu bölgenin Assura ödediği vergiye katılmaya da karşı çıkmadılar. Büyük bir bölümü ise Assur vilayeti durumuna gelen Parsuwa bölgesine girdiler. Parsuwa yavaşça ve karşı koyulmaz bir şekilde göçmenlerle do-

lup taştı. Ondan sonra göçmenler yollarına devam ederek Medya'ya girdiler. Burada, buraya daha önce yerleşmiş ve yakından ırksal bağlantılarıyla bir halk olan Medler yerleşmişti. Daha önce de gördüğümüz gibi Assur krallarının yağmalama kainleri düzenledikleri kuvvetsiz bir yerleşim yeriydi Meyda. Bunlar yeni gelen bu göçmenlerin aralarına gelip yerleşmelerini önleyemediler. Bazı, Med prensleri Assur kralı Assur-Haddon'a bu davetsiz göçmenlerin ülkelerine yerleşmelerini engellemesi için yardım istediğinde bulundular. Oysa bu dönemde Medler daha merkezi bir yönetime sahip değillerdi. Assur-Haddon bu müdahale isteğine sevindi. Bunun sevinmesinin de bir nedeni vardı. Herşeyten önce bu göç doğu sınırlarında onlara bir kat daha tehdit getiriyordu. Bu tehditlerin başında Assur şimdiye kadar çok vergi getiren vilayetten yoksun kalacaktı. İkincisiyse bu yeni İndo-Avrupalıların eskiden buralara gelmiş ırkdaşlarını kendi yönetimlerinde birleştirip merkezi ve büyük otoriteli, kuvvetli bir devlet kurup kendi bütünlüklerini sürdürebilirlerdi. Eğer böyle bir durum ortaya çıksa o zaman Assur kuzeyde Urartuların düşmanlığından daha büyük ve tehlikeli bir doğu komşusu olacaktı. Assur-Haddon'un Med prenslerine yardım seferi olumlu bir sonuca varamadı.[35]

Med kralı Key Asak I. Assur kralı Assur Haddon'un üzerine yürüdü. Assur kralı düşmanın büyük bir güçle geri çevirdi. Peşinden de M.Ö. 674'te Zamua bölgesinden İran'a girdi. Oradan da Medya'ya geçti. Medleri kendisiyle bir antlaşma yapmaya zorladı. Assur-Haddon bu seferinde Zagros dağlarındaki ülkeleri egemenliği altına aldı. M.Ö. 627'de Amed (Diyarbakır) şehrinin doğusundaki Subarilerin üzerine yürüdü. Assurlular bu savaşta Subari halkından çok kişi öldürdü.

Atalarının politikası Assur-Haddon'dan sonra Assur tahtına geçen Assur-Banipal'a (M.Ö. 668-626) önemsenmeyen bir anda kuzey sınırında zorluklar çıkardı. Assur-Banipal tarafından takip edilen ve geliştirilen bu politika kuzeydeki bu kabileleri birbirle-

35) A History of the Babylonians and Assyrians, C. II., s. 237.

rine düşürmekten, mümkün olan yerde doğrudan doğruya kendi düşmanlığım sürdürmesinden ibaretti. Bunun sonucu olarak da Urartu kralları Rusa III. ve Sarduri III. ile dostane ilişkilere girilmiş. Böylece Assur sınırında samimiyet sağlamış. Ancak Mannai saldırganlığına devam etmiş ve Assurluların ona karşı düzenlediği saldırıya kahramanca karşı koymuştur. Fakat aynı kral bir başka savaşta yenilip kaçtığında, kendi halkı ona karşı ayaklanarak onu öldürmüşler, oğlu Ualli, Assur Banipal tarafından Assur'a bağlı bir kral olarak tahta oturtulmuştur. Medlerin, Sakhilerin ve Andarian'ın diğer prenslikleri de aynı şekilde boyun eğdirilmişlerdir.

Urartu kralı Sarduri III. Assur-Banipal'a hediyeler ve barışçıl mesajlar taşıyan elçiler yollamıştır. Urartu bir çeşit bağımsızlığı elinde tutacak kadar kuvvetliydi. Assur ise bu büyük kralhğı harap etme çabalarından vazgeçmiş ve barış içinde birer komşu olmuşlardır. Aslında bunlar böyle olmak zorunda idiler. Birinin diğerine sefer yapmayı ertelemesi önlenmesi mümkün olmayan İndo-Avrupa göçlerini geri çevirmeye yönelikti. Urartu bu çok kısa süre içinde bu akınların kurbanı oldu. Assur üzerine olan tehlike onlara oranla daha azdı.

M.Ö. 626 yılında Assur Banipal öldü. Arkasında bıraktığı krallık, babasından devraldığı krallıktan çok uzaktı. Hâlâ batı Asya'nın baş kuvveti idi ama buradaki tek kuvveti değildi. Emsalsiz şöhret ve itibar günleri Assur için geride kalmıştı. Sınırları hüzünlü bir şekilde küçülmüştü. Mısır kaybedilmiş, Urartu bağımsız olmuş, Suriye ve Filistin özgür olmak üzereydiler.

Med kralı Key Aksar I.'in ölümünden sonra yerine oğlu Key Feruars (M.Ö. 655-625) Med krallık tahtına geçti. Key Feruars, ordusuna karşı olan tutkunluğu ile ün yapmış bir kraldı.

Key Feruars Med tahtına geldiğinde bazı Hint-Avrupalı göçebeler İran'ın kuzeyindeki İskitlerden yeni kurtulmuşlardı. Bunlar kısa bir süre için Key Feruars'ın koruması altına girdiler.

Ne var ki o göçebelerin yardımı Key Feruars'ın Assur ordusu ve kralları Assur-Banipal'a karşı başarılı olmasına yetmedi. Yapılan savaşta Key Feruars Assur ordusuna yenildi. Savaşın bir yerinde de Key Feruars Assurlular tarafından öldürüldü. Med ordusunun yenilmesi üzerine Assurlular Med ülkesine girerek yağmalama hareketlerine başladılar.

Key Feruars'ın ölümünden sonra Med ülkesi kısa bir süre için merkezi yönetimsiz kaldı. Bu dönem sonunda Key Feruars'ın oğlu Huvaşsatra, Key Aksar II. (625-585) adıyla Med kralı oldu.

Med kralı Key Aksar II. ilk iş olarak Assur'un ülkesine yaptığı saldırıları durdurdu. Babil ile el altından anlaştı. Babil kralı olan Keldanili Nabopolassar (M.Ö. 625-605) ile Ekbatana da bir anlaşma imzaladı. Med kralı Key Aksar II. Med-Babil birleşik ordusunun başına geçerek M.Ö. 623 yılında Nineve şehrine saldırdı. Nineve'yi kuşattı. Bu sırada İskitlerin Med ülkesinin kuzey bölümünü işgal ettikleri haberi geldi. Bunun üzerine Key Aksar II. Nineve kuşatmasını yarıda bırakarak geriye döndü. İskitleri uzun süre bir kuşatmadan sonra ülkesinden çıkaran Key Aksar II. tekrar Babil ordusunu yanına alarak ikinci kez M.Ö. 614 yılında Nineve şehrine saldırdı. Nineve şehrini ve Assur ülkesinin diğer ünlü şehiri Assur şehrini ele geçirdi. Her iki şehiri uzun yıllar oturulmayacak şekilde yıktı. Bu olayla birlikte Assur'un son kralı Sinsara-İşgun (M.Ö. 620-621) kaçarak Harran şehrine gidip sığındı. Key Aksar II. kralın peşini bırakmayarak Harran şehrine kadar gitti. Şehre saldırarak aldı. Böylece Assur devleti (M.Ö. 612) yılında tarih sahnesinden çekildi.

III. BÖLÜM
SÜRYANİLER

1) Süryani Halkına İlişkin Belirlemeler

Aramiler, M.Ö. 14. yüzyılda Süriye'nin doğu sınırlarında görünmeye başlamışlardır. Bunlar önce Kuzey Mezopotamya'nın dağlık bölgelerinde dolaşıyorlardı. Kendilerine verilen Aram adı asıl adları değildir. Bu ismi onlara Kaldeliler vermişlerdi. Fırat ve Dicle'nin aşağı havzasında oturan halk kendi memleketlerine nisbetle ve dağlık bölgelerde dolaşan bu halka *"Dağlılar"* anlamına olarak vermiş oldukları Arami adı tabletlere geçmiş, bu suretle tarihe mal olmuştur.

Mezopotamya'nın doğu ve kuzey bölgelerindeki yaylalarda, dağlık bölgelerde oturan kavimler gibi Aramiler de zengin ve verimli Sinear'a inmek, uygar Sümer-Elam ülkelerine konmak amacını güdüyorlardı. Fakat önceleri Sinear'a hakim olan Kassi'ler, sonra da Assur'lular, onların bu amaca erişmelerine engel olmuşlardı. M.Ö. 14. yüzyıla ait Assur yazıtlarında kuzey Mezopotamya'daki Aramilelerle olan savaşlara dair kayıtlar bulunmaktadır.

Aramiler, M.Ö. 14. yüzyılda ihtimal ki Assurluların baskısı ile Fırat'ın batısına geçmek zorunda kalmışlar, bir kısmı Lübnan eteklerine kadar batıya, bir kısmı da Arabistan içlerine kadar Filistin'in güneydoğusuna yayılmışlardır.

Bunların Suriye ve Filistin sınırlarına sokulmaya başladıkları zamanlarda kuzey ve orta Suriye Hititlerin, güney Suriye ve Filistin'de firavunların nüfuzları altında bulunuyordu.

Aramiler'in Sami olduklarını son zamanlardaki Arkeoloji buluntuları da teyit etmiştir. M.Ö. 14. yüzyılda Suriye'deki küçük prensler ve valiler tarafından firavun Amenofis IV.'e (M.Ö. 1370-1352) gönderilen ve Tel-Amarna harabesinde bulunan mektuplarla Hititlerin Boğazköy arşivinde Aramilerden Habiru adıyla bahsedilmektedir. Bu belgeler, Arami adının bunlara Sinearlılar tarafından verilmiş olduğunu ve kendi aralarında Habiru ve diğer boy adlarıyla anıldıklarını meydana koymaktadır.

Tel-Amarna mektuplarında Habiruların Filistin'i ve Suriye'yi tehdit ettiklerinden acı acı şikayet edilerek bunlara karşı firavundan yardım istenilmekte, Boğazköy arşivinde ise Habiru'lar Suriye bölgesinde önemli bir kavim olarak belirtilmektedir.

El-Amarna mektuplarıyla Assur kaynaklarından ikinci bin yılında Suriye-Filistine girmeye çalışan Arami gruplarının Habiru'lar, Ahlamu'lar, Sutu'lar ve Hattu'lar adlarında bir takım boylardan birleşerek oluştukları anlaşılmaktadır. Orşelim (Kudüs) prensinin firavun Amenhofis IV.'e yazmış olduğu bir mektup, bu boylardan en kuvvetlisinin Habiru'lar olduğunu belirtmektedir.

Hitit devletini yıkarak Suriye'ye akan Deniz kavimleri hızlarını kaybettikten sonra Önasya'ya hakim kesilen Aramiler, ikinci bin yılı sonlarında, Suriye kuzeyindeki yeni Hititler ile, Assurluları, Mısırlıları hayli yıpratmışlar ve nihayet Suriye kuzeyinden Şeria ötelerine kadar uzayan alanda yerleşmeye muvaffak olmuşlardır. M.Ö. 12. yüzyılda Oront boylarıyla Ki-Maşk (Dımışk=Şam) bölgesi eski Amurrular üzerine yığılan ve dillerini almak suretiyle onlarla karışıp kaynaşan bu Aramilerin hükmü altında bulunuyordu.

Aramiler, 18. sülale firavunlarından Amenhofis IV.'ün damadı ve halefi Smenkhare zamanında şiddetlenen ihtilal hareketinin Mısır'ı zayıf düşürmesinden faydalanan Hititlerin Kadeş'e kadar ilerlemesini fırsat sayarak Suriye'ye yayılmışlardır. Mısır'da ondokuzuncu sülalenin kuruluşuna kadar geçen kargaşalık devri Aramilere yayıldıkları bölgelerde yerleşmek imkânını vermişti.

M.Ö. 14. yüzyıl sonlarına doğru Horemhem, Mısır'm sarsılan nüfuzunu yeniden kurmak üzere çırpınırken Oront vadisine yayılan ve buralardaki Amurrularla karışıp kaynaşmış olan Aramiler, yukarı Suriye ve Naharina ile beraber Hititlerin nüfuzları altında bulunuyorlardı. Filistin ise Habiru(Arami)lerle Bedevi Samilerin (Şassu) çarpışma alanı olşutu. Yukarı ve aşağı Rezenu'da firavunların nüfuzu hiçe inmişti.

Assur krallarından Salmanassar I. (M.Ö. 1280-1260) Hititleri yandan tehdit edebilecek bir kudret belirttiği zamanlarda Aramiler artık Suriye'de hatırı sayılır bir varlık olmuşlardı. Hitit kralı Hattuşil III. (M.Ö. 1281-1260) tarafından Babil'deki Kassiler kralı Adaşman-Turga'ya gönderilmiş olan bir mektupta Aramilerin bu zamanlarda Suriye'de önemli bir varlık olduklarının belirtildiği görülmektedir.[36]

2) Süryani Adı ve Bu Halka İlişkin Diğer Bir Belirleme

Tarihin eski devirlerine ait Arami kaynaklı bilgiler az bulunmaktadır. Aramilerin günümüze gelen yazıtları Guzana, Arpad, Sam'al ve Hama (Bak Harita: 3)'da bulunan yazıtlardır. Yabancıların Aramiler hakkındaki yazıtları da çoktur. Aramilerin hareketlerini, onların Mezopotamya devletlerinin sınırlarına olan baskılarını anlatan çivi yazılı kaynaklar, diğer yandan, tarihin çeşitli dönemlerinde İbrani (Musevi) halkı ile olan ilişkilerini

36) Yakın Şark III Suriye ve Filistin, s. 133-140.

kutsal kitap İncil bildirmektedir. İbrani devletinin monarşi dönemi politik tarihinde Aramilerin rolleri ve Arami devletleri hakkındaki bilgiler geniş bir şekilde yer almaktadır.

Süryaniler kendilerine Arami ismini takarlarken Yunanlılar onları Syrian olarak adlandırmışlardır. Syrian adı günümüzde Süryani şekline dönüşmüştür. Günümüzde bu halk kendi adını Süryani olarak bilmektedir. Kendini bu adla tanıtmaktadır. Aramiler, Keldani ve Assurlular ile yakından akrabadırlar. Bunlar sadece politik bakımdan birbirlerinden ayrılmışlardır. Hatta bazı tarihçilere göre Keldani dili olan Keldanice ve Arami dili olan Süryanice arasında çok az bir fark vardır.

Aram kelimesi bir bölgenin veya devletin adıdır. Arami kelimesinin anlamı da doğal olarak Aram ülkesinden olan kimse anlamındadır. Süryani ise o bölge ya da o ülkedeki halkın adıdır. Aram kelimesi ilk olarak M.Ö. 3000 yıllarında Akkad kralı Naram-Sin'in yazıtlarında yer almıştır. Bu yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Aram ülkesi yukarı Mezopotamyadaydı. Bu yazıtın doğruluğu bilinmemektedir. Ancak bundan sonra M.Ö. 2000 yıllarına ait Drehem ticari kaynaklarında da Arami kelimesine rastlanmaktadır. Bu ad aşağı Dicle üzerinde, Eşnunna'ya yakın bir yerde olan bir şehir veya ülke adı olarak gösterilmektedir. Arami kelimesine M.Ö. 1700'lere ait yine Drehem tabletlerinde ve Mari yazıtında da rastlanmaktadır.[37]

Aramiler hakkında daha çok bilgi M.Ö. 14. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. O dönemin Assur kralı Arikdenili (M.Ö. 1320-1308) yazıtında *"Akhlamu"* ordularına karşı kazanılan başarıdan söz etmektedir. Aynı isme daha sonraki Assur kralları döneminden kalan yazıtlarda da görülmektedir. Assur kralı Salmanassar I. (M.Ö. 1276-1246) Dicle ırmağını takip etti. Diclenin yukarı sularını geçti. Assur ileri karakol mevzilerini kabileler arasında mevzilendirdi. Bu yöre dağlarının güney kısmının Fırat'a doğru uzanan kesiminden ilerledi. Kral yolunun üstünde-

37) Ancient Semitic Civilizations, s. 168.

ki tüm yerlerin halkım yenerek ülkelerini fethetti. Batı Mezopotamya'da yer alan bu bölgelerde o dönemde Aramiler yaşamaktaydı. Bir başka Assur kralı olan Tiglathpileser I. (M.Ö. 1117-1078) yazıtlarında çölden gelip Fırat boylarına saldırıyla zarar veren Ahlama Aramia'yı, krallığının döndüncü yılında, yani M.Ö. 1113'te Fırat bölgesinde, güneydeki Suhu ülkesinden Karkamışa kadar olan bölgede bozguna uğrattığını yazar. Bu dönemde Aramiler Fırat nehrinin güneydoğusunda bulunan Basri dağı bölgelerinde yerleşmişlerdi. Assur kralı Tiglathpileser I.'in onlara karşı yaptığı savaş sonunda altı köylerini yağmalamıştı.[38]

Yukarıda sözü edilen Akhlamu kelimesi *"müttefikler"* anlamına gelebilir. Bundan da anlaşılacağı gibi *"Akhlamu"* birleşik bir devlet konumunda idi. Aramiler de bu birleşik devletlerden birisi idi.

Tiglathpileser I.'den sonraki Assur kaynaklarında Akhlamu hakkında daha başka belirlemelere rastlanmamaktadır.

3) Aramilerin Ortaya Çıkışları ve Ortadoğuya Yayılmaları

Aramiler de Assurlular, Babilliler ve Keldaniler gibi Semitik'tirler (Sami) ve de gerçek ülkeleri Arabistan ve belkide kuzey Arabistan'dır.(Bak Harita : 6) Aramiler Arabistan'ı Babillilerden daha önce mi yoksa daha sonra mı terk ettikleri hiçbir zaman bilinemez. Ancak bilinen şudur ki Mezopotamya, Aramilerin sonradan ikamet ettikleri diğer ülkelerden yerleşim bakımından daha çekici oluşudur. Yapılan tahminlere en yakın olan, Aramiler Arabistan'dan ayrıldıklarında Mezopotamyanın zengin vadileri Babilliler tarafından ikamet yeri olarak kullanıldığıdır. Aramilerden bazıları başkaları tarafından işgal edilmiş olan Babil'in kenarındaki yerleşim yerlerini bıraktılar. Ama bazıları orada kalarak daha kuvvetli olan komşularını yüzyıllar boyunca rahatsız etmişlerdi.[39]

38) Grote Winmler, Pirns. C. II.
39) History of the Babylonians and Assyrians, C. II, s. 40.

Harita: 6

BIT-ZAMANI
Arslan-Tash (Hadatah)
BIT BAHIAN
Sam'al (Ya'di)
Gozan
Carchemish
Haran
Sippar
Arpad
Aleppo
Pethor
Sefire
BETH-EDEN
Balih R.
ARAM
Mt. BISHRI
NAHARAIN
Hadrach
Hamath
Habor R.
BIT-HALUPE
ASSYRIA
Asshur
SYRIA
HINDAN
Mari
Euphrates R.
Tigris R.
IRAN
SUHU
Tadmor
LEBANON
BETH-REHOB
ARAM-DAMASCUS
ZOBAH
Damascus
MAACAH
IRAQ
Babylon
Megiddo
Samaria
ISRAEL
BIT-DAKURI
Jerusalem
Uruk (Erech)
JORDAN
SAUDI ARABIA

Aramilerin kuzeye olan göçleri sırasında Fırat'm izlediği rotanın çizgisinde giderlerken, bazı kabileleri Dicle'yi geçerek Assur'un kuruluş döneminde[40] bunların belalı komşuları olmuşlardır.

Mısır'daki Amarna döneminin sonlarına doğru Suriye ve Filistin'de Mısır hakimiyeti yıkılmıştır. Diğer taraftan geçmiş konularda sözünü ettiğimiz Mittani krallığı Hititler tarafından M.Ö. 12. yüzyılda ortadan kaldırılmıştı. Yine bu yıllarda Deniz halklarının akınlarından sonra Suriye ve Fenike sahillerindeki durum tam olarak belli değildi. Aramiler bu dönemde iç bölgelere gelmişler. Giderek eski sahilleri ellerine geçirmişler ve kısmen yeni şehirler kurmuşlar.

Tyrus'ta David'in yönetiminde önce Lübnan bölgesinde uzun süre kuvvetlerini göstermiş olan Arami devleti içinde Zabo şehir devleti vardı. Damaskus şehrinin M.Ö. 1000 yıllarına doğru önemli bir rolü yoktu. Burası David tarafından alınmıştı. Bu şehir ancak Salamon'un döneminde özgürlüğüne kavuştu. Burası birkaç sülale boyunca Aramilerin başlıca kuvvetli şehir krallığı oldu.[41] Yine M.Ö. 1000 yılında Aramiler eskiden Hititlerin olan, Assurlular tarafından Haatti diye adlandırılan kuzey Suriye de hızlı bir şekilde Aramileşme göstermiştir. Aramiler giderek güney Anadolu ve Suriye'ye yerleştiler. Buradaki eski Syro-Hitit devletlerini ellerine geçirdiler. Kuvvetlerini genellikle Nisibis (Nuseybin), Arpad, Hamat (9. yüzyıl sonları) ve Damaskus'ta toplanmışlardır. M.Ö. 11. ve 10. yüzyıllarda Fırat boyundan Babile de inmişlerdir. M.Ö. 900'den itibaren Assurlular Aramileri giderek geri çekilmeye ve boyun eğmeye zorlamışlar. Aramilerin bölgeleri önce Suriye'ye kadar, özellikle çok direnme göste-

40) Assur Ubalik (M.Ö. 1366-1333) döneminde Assur, Mittanilerin egemenliği altından kurtularak bağımsızlığını kurmuştur. Bazı tarihçiler bu dö nemi Assur'un kurtuluşu olarak gösterirler.

41) Grote Wereld Geschiedenis, C. II.

ren Arpad, Hamat ve Damaskus'un ötelerine kadar Assur topraklarına eklenmiş.(Bak Harita : 3)

Bazı zamanlar Aramiler nehir ticaretinin tehdit edicileri olmuşlardır. Fakat genellikle büyük devletlerin orduları tarafından kontrol altına alınıyorlar veya sistematik bir şekilde geri itiliyorlardı.

Aramiler kalabalık oluşları sayesinde Assurlular ve Babillileri geri ittiler ve Mezopotamya düzlüğünün bütün batı yarısını ellerine geçirdiler. Ta ki deniz ve dağlara dayanıncaya kadar da Suriye'ye dahi akınlar yaptılar. Başlangıçta savaşarak ve yağmalayarak öteye, beriye hareket etmişler.

Zaman geçtikçe uygarlığın etksi altta kalarak Fırat'ın yukarı Mezopotamya'daki zengin bölgelerine yerleşmişler. Fakat daha sonra Arabistan'daki başka krallıkların kuzeye ve doğuya olan hareketleriyle Mezopotamya'ya ve Suriye'ye gitmek zorunda kalmışlar.[42]

Aramiler ön Asya'ya da gelmişler ve orada tenha yerlere yerleşmişler. Daha sonra buralardan büyük şehirlere saldırılar yapmışlar. Buralardan yaptıkları saldırılar geri püskürtülmüş ama bunlar onların tehlikeli ve rahatsız edici ögeleri olmaya devam etmişler. Bu rahatsızlıklarını oraların halkını kendi aralarına katmcaya kadar o yerler üzerinde devam ettirmişler.[43]

4) Aramilerin Kurdukları Şehir Devletleri

Aramilerin tarihsel anlamları M.Ö. 2000 yılının sonuna ve M.Ö. 1000. yızyılın başlarında başlar. Bu zamanlarda, Suriye'de bağımsız şehir devletleri yükselir. Suriye'de kurulan şehir devletlerinin başlıcaları: Aram Beth Rehob, Aram Maacah ve daha sonra Aram Damaskus'tur. (Bak Harita 6) Aramiler Mezopo-

42) A. History of the Babylonians, and Assyrians, s. 180.
43) Universele Wereld Geschiedenis, C. II.

tamya'da da şehir devletleri kurmuşlardır. Bunlar, Bit Adini, bu şehir devletinin merkezi Borsippa idi; Bit Bahiani, bu şehir devletinin merkezi Guzana idi; Bit Halupa, orta Fırat bölgesindeki Arami şehir devletleri; Hidan ve Suhu şehir devletleri. Yukarı Dicle bölgesindeki Arami şehir devletleri, Bit Zamani. Pers körfezinin yakımnda kurulan Arami şehir devletleri: Bit-Dakuri ve Bitlukin. (Bak Harita : 6)

Güneyde bazı Arami grupları orta ve güney Mezopotamyaya girmişler. Burada Arami olan Adad-Apla-İddin'i 11. yüzyılın başlarında Babil tahtına oturmuş ve Pers körfezinin kıyılarında, Aramilerle yakından ilişkileri bulunan Keldani kabileler çeşitli küçük devletler kurmuşlar. Burada kurulan şehir devletlerinin ön önemlisi Bit-Yakini idi.[44]

Aramiler batıya doğru yayılmaları döneminde ise Kilikya'da Sam'al şehir devletini oluşturdular. Suriye'de de Arpad ve Aleppo'nun çevresinde Bit-Aguşi şehir devletini kurdular.

Aramilerin batıya yayılması İsrail kralı David'in kontrolü altında idi. Kral David kuvvetli hamleler yaparak Aram-Zobah kralı Nadedezer'i ve yandaşlarını üç kez bozguna uğratmış, onları vergiye bağlamıştı.

Aramilerin batıda kurdukları en büyük krallık Aram Damaskus krallığı idi. Assurun giderek batıya yayılmaları sırasında bu krallık onlara büyük bir engel olmuş, Assurlular bu güçlü engeli kırmaları ancak yüzyıllar sonra oldu. Bunun böyle oluşunun politik gerçekleri yanında, başkaca anlamı da vardı. Aramiler aslında ticaretçi idiler. Bu dönemde ellerinde tuttukları bölge de doğu ve batı arasındaki ticaretin anahtarı durumunda idi. Assur ve Babilin ürünleri Suriye ve oradan da gemilerle Akdeniz yolu ile batıya doğru gönderilebilmesi için bu Arami bölgesinden geçilmesi gerekiyordu. Bunun için de Assurlular ve Babilliler Ara-

44) Ancient Semitic Civilizations, s. 169

milere vergi ödüyorlardı. Bu dönemde deniz ticareti Fenikelilerin, kara ticareti ise Aramilerin elinde idi. Ancak yine bu dönemde Assurlular da bu konuda hevesli, atılımlı ve kurnaz idiler. Bu nedenle Aramilerin ticareti yaşamları fazla uzun sürmedi. Assur kralları merkezi Nineve şehirinin ticaretini geliştirmek için Aramilerin bir kilit durumundaki bu bölgeyi almaya yönelik ataklar yapmaya başladılar. Bu yöndeki baskılarını da giderek artırdılar.

5) Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki Arami Şehir Devletlerinin Diger Devletlerle Olan İlişkileri

Assur kralı Tiglathpileser I. (M.Ö. 1117-1078) zamanında Assurluların baş düşmanları Aramiler idi. Bu kral bunlara karşı Suriyede 28 kez akın düzenlemiştir. Develere sahip Aramiler Assur saldırıları karşısında her zaman Assurlularınrahatlıkla giremeyecekleri bölgelere kaçıyorlardı. Bu saldırılar sonucu Mezopotamya ve kuzey Suriye'deki Arami bölgeleri birer Assur vilayeti haline getirildiler. Tiglathpileser I. ordusuyla Akdeniz sahillerine kadar gitti. Bu sırada burada bulunan Fenikeli tüccarlar komşuları olan Aramilerden çok Assurlularla ilişki kurmayı yeğlediler.

Tiglathpileser tarafından fethedilen kuzeydeki ülkeler yalnız vergiye bağlanmışlardı. Bu ülkeler Nineve tarafından yönetilmiyorlardı. Bu nedenle bu ülkeler çoğu zamanlar Assura vergi ödemiyorlardı. Ancak Assur ordusu gelip onları vergi ödemeye zorladığında bu ülkeler vergilerini ödüyorlardı.

Aramiler yukarı Mezopotamya'da en iyi ülkeleri ellerindebulunduruyorlardı. Yukarı Mezopotamya vadilerindeki bu Arami kabilelerinin hiçbiri kendi başına Assura karşı gelecek durumda değildi. Buna karşılık, aralarında bir birlik kurma ihtimali de yoktu.

Aramilerin en güçlü merkezleri Fırat'ın kuzeyinde, Sajur nehrinin çevrelerinde idi. Tiglathpileser döneminde Assurlular tarafından oturulan Pitru ve Mutkinu bu dönemde Aramilerin elinde idi. Mümkündür ki Aramiler Fırat'ın kenarlarından yukarıya doğru olan bölgeleri ve hatta Tiglathpileser I.'in zaptettiği, fakat daha sonra geri alanın bu yerler ile, yine Aramilerden kısa bir süre sonra alınan Amide (Diyarbakır)'a kadar olan yerlere Aramiler sessizce gelip oturmuşlardı. Fakat Aramilerin büyük başarıları yukarı Mezopotamya vadisinde olmamıştır. Aramiler yukarı Mezopotamya vadisinde Hitit imparatorluğunun yıkılışı döneminde kuvvetli idiler. Bu imparatorluğun yıkılışı ile Aramilere bu imparatorluğun en iyi yerleri isabet etmişti.

Aramiler Fırat'ın sığ olan kısmına denk gelen Karkamış geçidinden geçerek batıya doğru yöneldiler. Batıya yaptıkları bu akınlarda en başarılı seferleri Damaskus'un ellerine geçirdikleri sefer oldu.

Assur kralı Assurrabi II. (M.Ö. 1114-973) döneminde Aramilerin büyük bir saldırısı oldu. Bu saldırıların sonucunda Mezopotamyanın batı kısmı Assur'dan ayrıldı. Başka bir kaynağa göre M.Ö. 1000 yılında 10 yıl önce ve sonra Aramiler Arabistan'dan kuvvetli akınlar yapmışlar. Bu tarihteki aktiflikleri sonucu Mezopotamyanın ve Suriye'nin büyük kısımlarını ellerine geçirmişler. Bu kanıt ta yukardaki görüşü doğruluyor. Bu sırada Aramiler Babil ve Assur ülkesine de saldırmışlar. Ancak kalıcı sonuçlar alamamışlar.

Aramilere karşı ilk kez enerjik bir karşı koyma Assur kralı Assurdan II. (M.Ö. 935,912) tarafından geldi. Assurdan II. başlangıçta savunmaya çekildi. Kendisini bu yolla Aramilerin ve Zagros dağlarından gelen Kürt kabilelerinin akınlarından korudu. Ancak devletini güçlendirdikten sonradır ki Aramilere saldırdı. Savaş her iki taraf arasında şiddetli ve korkunç denecek kadar çekişmeli geçti. Assurlular sonuçta üstünlüklerini sağladılar.

Assurdan II. ve Adad-Nirari II. (M.Ö. 912-891) özellikle batıda Assur üstünde olan Arami baskısını kaldırdılar. Daha sonra Mezopotamyayı Aramilerden kurtarma çabalarına giriştiler. Bu M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısında Adad-Nirari II. Assur-banipal II. (M.Ö. 884-859) ve Salmanassar III. (M.Ö. 859-824) Mezopotamyayı kurtarma çabalarında bulunmuşlardır. Assurdan II. döneminde ve kısmen Salmanassar III. döneminde Assurlular bir yandan Suriye'deki Arami Devletlerini diğer yandan Babil'deki Arami devletlerin zaptetmişler. Yapılan Araştırmalara göre Mezopotamya'daki Arami şehir devletleri arasında Guzana söylenebilir. Adad-Nirari II. M.Ö. 900'lere doğru buranın kabile reisi Abisalamu'yu zorunlu vergiye bağladığını yazıtlarında belirtiyordu. Bu kabile reisini katiben Kapara kabile başkanı olmuştur. Bu başkan Assur kraliçesi Sammuramat'a karşı ayaklandıysa da başarılı olamamıştır.[45]

Fırat boyundaki Aramilerin merkezi bir idaresi yoktu. Bunlar eski şehir devletleri şeklinde yaşıyorlardı. Bu şehir devletlerinin bazıları hâlâ bağımsız, bazıları ise Assur'a bağımlı, Assurlu valilerce yönetiliyorlardı. Bu şehir devletlerinden olan Bit-Khalupe Fırat nehri boyunda, Balikh ve Kabur (modern Haleb) arasında bulunan bağlı kabilelerden meydana geliyordu. Bu şehir devletlerin valisi de Khamitia idi. Bu şehir devletinde meydana gelen bir ayaklanma sonucu Assurlu olan vali öldürüldü. Bunun yerine Bit-Adini kabilesinden Akhiyababa getirildi. Bunun üzerine Assur kralı Assur-Nassirpal II. (M.Ö. 884-859) ordusu ile Habur nehri boyundan güneye doğru ilerleyerek Sadikan'da (şimdiki Arban) durdu. Burada Arami prensi Sulman-Khaman-İllani'den vergisini alarak Sumaya gitti. Burada da İlu-Adad'tan vergisini aldı. Bu sırada Assur-Nasirpal II.'nin yaklaşma haberi Bit-Khalupe'de duyulunca halk şaşkına döndü. Ne yapacaklarını şaşırdılar. Assur Nasirpal şehre saldırdı. Assurlu

45) Universele Wereld Geschiedenis, C. II.

valiye karşı ayaklanan bütün askerlerinin kedisine teslim edilmesini istedi. Şehri askerlere vermek zorunda bıraktı. Krala teslim edilen bütün kumandanların ayakları kesildi. İsyancılara yardım eden soyluların derileri yüzüldü. Yüzülen soyluların derilerinden pramit yapılıp şehrin ana giriş kapısına asıldı. Şehrin bütün zenginlikleri ve güzel olan herşeyi yağmalandı. Suikastçılara bir gözdağı olsun diye soyulan şehir vahşetliğin bir abidesi olarak bırakıldı.

Laki ve Khindanu'nun (Laki şerhi Fıratın kıyısında ve belkide Suru'nun biraz güneyinde idi. Khindanu ise Fırat'ın doğu tarafında, klasik coğrafyadaki Giddan olabilir.) yöneticileri bu cezalandırmanın ardından hiç geciktirmeden Assura olan vergilerini ödediler. Yine bir Arami kabilesi olan Shuhiteler'de vergilerini kendi liderleri İlubani ve iki oğlu ile doğrudan Nineve'ye gönderdiler.

Assur-Nasirpal II. döneminde batıda Arami kabileleri Qummukhi'nin doğusunda toplanmışlar ve Amid (Diyarbakır) tarafından yukarı Dicle'nin batısında bazı topluluklar oluşturmuşlardı. Bu sırda Qummukhi halkını Fırat'ın kaynağındaki dağlara doğru itmişlerdi.

Assur-Nasirpal Toros dağlarının batısındaki platoya girdi. M.Ö. 885-880 yıllarında yaptığı dört seferle Bitlis'ten Qummukh'a ve Toros'tan Kaşiyari (TOR)'ye kadar ileri, geri, aşağı ve yukarıya hareket ederek savaştı. Kirkhi yukarı Dicle'den atılarak temizlendi ve Qummukh'tan vergi alındı. Bu dönemde yukarı Dicle vadisindeki Arami toplulukları teslim oldu.[46]

Assur-Nassirpal II. M.Ö. 884'te Mummukh ülkesinde seferde iken Habur nehrinin kenarındaki toplulukların ayaklandığı haberi geldi. Habur'dan Fırat'a oradan da dağlara kadar olan düzlükte Aramiler küçük prenslikler kurmuşlardı. Bu prenslik-

46) A Histroy of the Babylonians and Assiyrians, s. 188.

lerden birisinin bölgesel büyüklükten daha ilerilerde gözü vardı. Bu topluluk Balikh'in kuzeyinde ve veriml ibir bölgede idi. Burası eski bir uygarlığın ve çok eski bir ticaret merkezi durumunda idi. Bu bölge Assurlular tarafından Bit-Adini olarak adlandırılıyordu. (Bak Harita : 6) Bu sırada Suru'da bir ayaklanma oldu. Bu ayaklanma sonucu Bit-Adini'den bir başkan getirildi. Bu şekilde Bit-Adini ve Suru kabileleri birleşmiş oldu. Bu kabilelerin birleşmesi Assur için bir tehlike idi. Kral Assur Banipal II. bunu isyan olarak gördü. İsyanı önlemek için de kabilelerin üstüne üstüne yürüyerek onları yendi.

Bir sonraki yıl, M.Ö. 880'de kral Qummukh'ların ülkesinden vergiyi kendisi gidip topladı. Daha sonra yine vergi toplama amacıyla Qurkhi'lerin ülkesinden geçip Tuskh'a geldi. Nineve'deki tüccarlar Aramiler daha önceki cezalandırmalarından yararları olmuştu. Bu tüccarlar, bu nedenle krala batıya doğru daha geniş ve kapsamlı bir sefer yapması için baskı yapıyorlardı. Kral bu baskı sonucu önce Fırat ve Habur boyunca güneybatıya ilerledi. Bit-Kahlupeli Aramiler disiplinlerini unutmayarak vergilerini hemen verdiler. Bunların ardından diğer kabileler de aynı şekilde krala altın, gümüş, at ve sığırdan oluşan vergilerini verdiler. Kral buradan Fırat boyunu takiple aşağıya doğru Anat'a (modern Anath) geldi.

Assur-Nassirpal II. vergisini toplamak için Suru'ya geldiğinde, başkentleri Suru olan Shuhite'lilerin Kassi Babiliyle bir birlik kurmuş olduğunu gördü. Bu sırada Babil kralı Nabu-Apal-İddin idi. Bu kral Assur-Nasırpal II.'nin Assur ülkesini yönetmeye başlamasından hemen sonra Babil kralı olmuştu. Bu kral ya çok güçsüz biri ya da olağanüstü bir politikacı idi. Veya bu kral ile kuzey komşuları arasında çelişkiler vardı. Yine bu kral Shuhite'lilerin hoşnutsuzluğuna rağmen bu kral burada kendi zenginliklerini büyük bir tehlikeye atmadan Assur'u zedeleme imkânları bulmuştu. Nasur-Apal-İddin Suru ayaklanmasına 50

atlı ve 3000 yaya askerle katkıda bulunmuştu. Bu katkı, bu ülkenin savaşı için hatırı sayılır bir katkı idi. Suru'da ve çevresindeki çatışma iki gün sürdü. İki gün süren savaş Assurluların zaferi ile bitti. Böylece Kassi Kürt devleti ile Aramiler arasındaki birlikte bu şekilde bitti. Assur Nassirpal II. bu ayaklanmayı kendi normal yollarıyla cezalandırdı. Şehri tamamen yıktı. Şehir sakinlerinden çoğunun derilerini yüzdürdü. Olan tüm zenginlikleri yağmalandı.

Suru olarak bilinen Arami kabilesi güneş tanrısımn tapınma merkezi olan ve eski dini şehir Sippar şehrinin kalıntıları üzerinde kurulmuştu. Bu ayaklanma sonucu tapınakların da yıkılması bu tapınma merkezinin sonunu getirmiş.

Assur-Nassirpal II.'nin geri çekilip kendi iç işleriyle uğraşması, atılgan ve cesur Aramiler üzerinde etki yapmıştı. Assur kralı Kalas'a döndüğünde yine Laki ve Khadanu halkı ve bütün Shuite halkı tarafından tekrar savaş alanına davet edildiler. Kral bu kere daha iyi hazırlanarak Suru'da kendisine nehir gemileri yaptırdı. Böylelikle nehirin ortasındaki adacıklara kaçan kaçakları daha iyi takip etme olanağını kendisine sağladı. Bu seferin sonucu asırlar sonra bile korkunç olarak görünmektedir. Şehirler Assurlular tarafından yıkıldı, yakıldı. Yakalanan kişilerin derileri yüzüldü. Tarlalardaki ürünler kimsenin yararlanamayacağı şekilde yakıldı, harap edildi.

Aramilerce yapılan ayaklanmaları asıl yönlendirenler ve bu ayaklanmaların enerji kaynağı Fırat kenarında ve Habur nehrinin kaynağının ağzında bulunan Bit-Adini devleti idi. En kuvvetli Arami kabileleri burada idiler. Bu devletin başşehri olan Ka-Rabi kalabalık nüfuslu, mustahkem ve muhafaza edilmişti. Assur kralı Assur-Nassirpal II. bir sonraki seferinde M.Ö. 877'de bu şehri kuşatarak aldı. Düşmanlarından 800 kişiyi öldürttü. Şehir halkından 2400 kişi esir olarak alındı. Bundan sonra da şehir bütünüyle yıkıldı. Böylece Bit-Adini ayaklanmaların teşvikçisi olmaktan çı-

karıldı. Bit-Adinin düşmesi Fırat kenarında bulunan diğer kabileler üzerinde ani etki yaptı. Bunlar o güne kadar ödenmemiş olan vergilerini hemen gönderdiler. Böylece Assur-Nassirpal II. döneminde Aramilerin vergi ödemeleri durumu ortadan kalktı. Bir daha onların vergi ödemeleri durumu ortaya çıkmadı. Ama bu seferi ile Assur-Nassirpal II. Aramilerin bu sefer kuvvete karşı düzensiz mücadelelerinin sonunu getirmedi. Bütün bunlar gelecek kraların yönetimleri dönemlerinde yeniden tazelenecekti. Assur-Nassirpal II.'ye göre bu vadide artık kuvvetli bir Arami devleti kalmamıştı. Arami halkı tarihe ve medeniyete olan katkılarını sürdürebilmek için başka yerlere hareket etmek zorunda bırakılmışlardı.

Salmanassar III. (M.Ö. 859-824) Assur krallık tahtına geçtiğinde babasına boyun eğen Aramilere krallıklarını kabul ettirmek istedi. Bu krallık tahtına geçmesinden sonra Bit-Adini'den Akhuni ayaklandı ve Salmanassar III. bunlarla dört yıl boyunca (M.Ö. 859-856) bunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Akhuni Fırat'ın her iki yakasındaki devletlerle Assura karşı bir birlik oluşturmuştu. Fakat ne yazık ki bu birlik ilk yenilgiden hemen sonra dağıldı. Akhuni yalnız başına Assurlularla üç yıl savaşmak zorunda kaldı.[47] M.Ö. 856'dan sonraki yılından sonra, Salmanassar III.'ün kalesi olarak bilinen ve vilayet başşehri olan, Fırat'ın kenarındaki Till Barsib (şimdiki Tell-Ahmar) ile birlikte Bit-Adini de alındı. Kuzey Suriye devletlerinden Karkamış, Samal ve Patin daha önceden bağlılıklarını Assur'a bildirmişlerdi. Böylelikle Assur ordusunun yolu yeni bir ülkeye doğru açılmıştı. Bu ülkeyi üç devlet, Hamath, Damasku ve İsrail aralarında pay etmişlerdi. Bunlar, Akhuni'yi örnek alarak üç kralın, Hamth'li Irkhuleni, Damaskuslu Ben-Hadad II. ve İsrail'li Ahab'ın önderliğinde bir birlik oluşturdular. Salmanassar III. ilk önce M.Ö. 853'te Damaskus'un alınmasını ön plana aldı. Böylece kuvvetli Arami devletini safdışı bırakmak istedi. Damas-

47) A Histroy of the Babylonians and Assiyrians, s. 213.

kus'ta Ben-Hadad II. Assurluların geleceğini duyunca kendisini iyi hazırladı. Kendi hakkıda oluşan ve 12 kabileyi kapsayan bir koalisyon oluşturdu. Salmanassar III. yazıtlarında bu koalisyonu Hama'nın kuzeydoğusundaki Chargar'da yenilgiye uğrattığını yazar.

Salmanassar III. M.Ö. 848 ve 845 yılları arasında, Ben-Hadad ve 12 ortağına karşı yine savaştı. Bu kralı 120 bin kişilik ordusu ile sayısız çoğunluktaki Suryaniler karşısında kesin bir zafere gidemedi. Kısa süre sonra Damaskus'ta ve İsrail'de Haza-El kendisini kral ilan etti.

Salmanassar III. M.Ö. 848'de yine Suriye'ye saldırı düzenledi. Damaskus'un etrafındaki bütün devletleri vergiye bağlayarak Damaskus'u çevresinden izole etti. M.Ö. 841'de Salmanassar III. Arami devletinin oluşturduğu bir başka birliğini yenmiş. Bu devletler yenilgilerine karşılık daha on yıl bağımsızlıklarını korumuşlardı. Bu zamana ait Sam'al kralı Kilamuwa'ya ait bir yazıtta kral komşu devletler karşısında aldığı başarılardan ve krallığının elde ettiği diğer başarılardan söz etmektedir. Yine M.Ö. 841 yılında Salmanassar Haza-El'i yenerek başkenti Damaskus'u kuşatmaya aldı. Ama bütün çabalarına karşın şehri alamadı. Şehirin çevresindeki üzüm bağlarını yağmalamak suretiyle onlardan öcünü almaya çalıştı.[48]

M.Ö. 839 yılında Salmanassar III. yine Damaskus'a karşı bir sefer düzenledi. Ama bu sefer de başarılı olamadı. Bundan sonra Haza-El serbestçe güneydeki bütün bölgeleri Mısır sınırına kadar serbestçe etkisi altına aldı. Salmanassar III. M.Ö. 838'de vergi almak üzere Suriye'ye gittiğinde Damaskus ve Fenike'yi özgür kalmak zorunda bıraktı.

Damaskus şehir devleti İsrail'in en büyük düşmanı idi. İsrail kralı Achab ve onu takip edenler genellikle Ben-Hadad II ve

48) Ancient Semitic Civilisations, s. 170.

Haza-El yönetimindeki Damaskus ile çekişmişlerdir.[49] Aramiler kralları Ben-Hadad'ın önderliğinde İsrail'e girdiler ve başşehirleri Samaria'yı kuşatmaya aldılar. İsrail kralı Achab Arami kralı Ben-Hadad ile bir anlaşmaya varmak istedi. Ancak Ben-Hadad anlaşma isteğini kabul etmedi. İsrail'liler ani bir saldırı ile Arami ordusunu şaşırtma taktiğine başvurdular. Arami ordusunun bilgisizliği de onların bu taktiğine yardımcı oldu. Sonuçta Aramiler geri çekilmek zorunda kaldılar. Ben-Hadad yeni bir ordu düzenleyerek İsrail'e yeniden saldırdıysa da başarılı olamadı. Bu kez İsrail kralı Achab'ın önerdiği anlaşmayı yapmak zorunda kaldı.[50]

Hitit-Arami kültürünün en güneyde kalan merkezi Hama idi. Hama, Damaskus ile birlikte Allepo'nun (Halep) güneyindeki Arami devletleri arasında üstünlük mücadelesi veriyordu. Buranın başkanı Irchuleni (Aramice adı: Zakar) kendisini Hama'nın ve Luchas'ın kralı ilan etmişti. Bunun saldırganlığına karşı M.Ö. 790'da güneydeki Damaskus, Gurgum, Kilikya ve Samal bir birlik oluşturdular. Yazıtlara göre bu birlik ile girişilen savaşta kral Zakar zafer ile çıkmış.[51]

Tahta gelen Assur kralı Adad-Nirari III.(M.Ö. 806-782) Suriye'ye birkaç kez akınlar yaptı. M.Ö. 804'te güney Filistin'e kadar ilerledi. Bu fırsattan yararlanarak Damaskusu almak istedi, ama başaramadı.

M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında Tiglatpileser III. (M.Ö. 746-727) bağımsız Arami şehir devletlerini Assur'a bağlamış veya birer Assur vilayeti durumuna getirmiştir. M.Ö. 740'ta Assurlulara karşı direnişlerin merkezi olan Arpad, Tiglathpileser III. tarafından fethedildi. Bundan sonra Azriyan önderliğinde Assur karşıtı birliğinin başını çeken Sam'al'a sıra gelmişti.

49) Grote Winkler Prins. C. II.
50) Universele Wereld Geschiedenis, C. II.
51) A.g.e.

M.Ö. 738'de Sam'a kralı öldürülerek yerine Bar-Rekub'un oğlu Panamuwa II. getirildi. Böylelikle Sam'al Assur etkisi altına girdi. Damaskus ise M.Ö. 732'de Assur vilayeti durumuna getirildi. Hama ise bir ayaklanmadan sonra Sargon II. (M.Ö. 722-705) tarafından alındı.

M.Ö. 720'de Damaskus, Arpad ve belki Ya'di-Sam'al gibi eski Arami ülkeleri Sargon'a karşı ayaklanmışlardır.

6) Babil'deki Arami Şehir Devletleri

Güney Mezopotamya'da M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru çeşitli Arami devletleri Assura karşı mücadelelerini sürdürmüşler. Yalnız bu mücadele sonucunda büyük çapta yenilgi ve sürgüne uğramışlar. Assur yazıtları en büyükleri Fırat kenarındaki Gambulu olan 32 Arami topluluğunun varlığından söz etmektedirler. Bunlar başlangıçta M.Ö. 900'lerden itibaren Babil'de bulunun Kaldili (Keldani) kabilelerinden rahatlıkla ayırt edilebiliyorlardı. Zaten Aramiler ve Keldaniler gerek ırk gerekse dil ailesi bakımından akrabadırlar. Zamanla bu ayrıt edilebilme bu iki halkın Babil kültürü ve Babil halkının bunların arasına katılmasıyla (bu katılma Keldanilerde Aramilerden daha hızlı gelişmiştir) ortadan kalkmış. Keldani-Arami kralları Babil tahtını ellerine geçirmişler. (Merodahbaladan, 8. yüzyılın sonu) ve ulusal Assur karşıtı politikasının temsilcilikleri olmuşlardır. Bu politikanın sonucunda M.Ö. 625'te Keldani sülalesi yeni Babil krallığının yöneticisi durumuna gelmiş. Bu sülalenin krallarından iki tanesi belirtilmektedir. Bu Keldanili krallar Nabopolassar ve Nabukadnazar'dırlar.[52]

Babil'in Keldanili kralı Nabonassar (M.Ö. 748-735) Babil tahtına geçtiğinde daha önceki krallıkların döneminde bozkırlar ve Diclenin güneyindeki bölgeler giderek yarı göçmen Aramilerin eline geçiyordu. Buradaki merkezi yönetim etkisini kaybedi-

52) Grote Winkler Pirns. C. II.

yordu. Bu Aramiler Assur bölgesine de yağmalama akınları düzenleyince Assur kralı Tiglathpileser III. bunların üzerine yürüdü.

Arami kabileleri güney Mezopotamya düzlüğünde, Fırat ile Dicle arasında devamlı hareket halinde idiler. Bu yıllarda da çarpıcı bir şekilde büyümüşlerdi. Assur krallığının Babile girme çabalarının kini ile Dicle havzasını aşağı Zap ırmağından Uknu'ya kadar olan yerleri ellerine geçirmişler. Bu arada Akkad'ın bazı eski şehirlerini işgal etmişler.

Arami devletleri aynen batı Mezopotamya'da olduğu gibi kendilerini yapılandırıyorlardı. Tiglathpileser III. bu Arami kabilelerin üstüne öfke ile saldırdı. Şehirlerini eline geçirerek yağmaladı. Aramileri daha önce Kassilerin kralları Kurugalzu adına yaptıkları Dur-Kurugalzu'dan, Sippur ve Nippur'dan kovdu. Bunların çoğunu kuzeydeki dağlara sürdü.

Assur kralı Tiglathpileser Urartu seferinde iken Diclenin doğusundaki bazı Arami kabileleri Assur'a karşı ayaklandılar. Fakat bu dönemde Zagros dağlarının orta bölgelerinde olan Lulu Kürtleri ve Van gölü çevresinde bulunan Nairi'de bulunun Assurlu valiler ordularının başına geçerek bu ayaklanmayı bastırdılar.

Babil kralı Nabonassar'ın M.Ö. 734'te ölmesinden sonra Babil'de karışık durumlar meydana geldi. Bu karışıklıklar sonucu yönetimde bir sürü değişiklikler oldu. Arami kralı Ukinzer (M.Ö. 732-729) yönetimi kısa bir süre için eline aldı. Ancak Assur kralı Tiglathpeleser III. Babile giderek Ukinzer'i orta Babil'deki başşehrinde kuşatmaya aldı. Kral ancak M.Ö. 729 yılında şehri alabildi.

Assur kralı Sanharib (M.Ö. 705-681) tarafından Babil tahtına getirilen Marduk-Zakir-Shum Keldaniler tarafından öldürülüp yerine Marduk-Bal-İddin, M.Ö. 704'te tahta getirildi. Bu kral Arami kabileleriyle ve Elamlılarla bir birlik kurarak Assurlulara karşı koyma hazırlığı yaptı. Assur kralı Sanharib M.Ö.

703'te Keldanilere saldırdı. Bu saldırı sonucu onları yenilgiye uğrattı. Geri dönüşünde Arami devletinin bulunduğu yerlerden geçerek onları cezalandırdı.

M.Ö. 691 yılında Elam, Arami, Babil ve Keldanilerden oluşan büyük bir ordu Assura saldırdı. Bu ordu ile Assur kralı olan Sanharib arasında Dicle'nin doğu tarafındaki Khalule'de yapılan savaş, birleşik ordunun zaferi ile sonuçlandı. Keldaniler ve Aramiler Assur'dan kendi ülkelerini yönetme hakkını aldılar. Babil, Assur kralı Sanharip'in ölümüne kadar Assur yönetiminde kaldı.

Babil'de de Arami kralı Nabonidus (M.Ö. 556-539) kralı oldu. Bu kral ortadoğudaki en ilginç ve aynı zamanda bilmece türünden biri idi. Kral Harran'dan gelme idi ve babasını Nabubalassiiobi olarak adlandırıyordu.

7) Kültür

İkinci bin yılın ortalarından beri Ön Asya tarihinde önemli bir yer almaya başlayan Aramiler, doğu Asya ile Avrupa ve Afrika arasındaki kara yollarına hakim bulunuyor, kara ticaretini ellerinde tutuyorlardı. Bu durum, Ön Asya'da Aramilere büyük önem kazandırmış, onları medeniyet yayan bir kavim sırasına çıkarmıştır.

Fenike alfabesi deniz ticareti yoluyla Orta Asya içlerine kadar yayılmıştır. Fenike alfabesinden alınmış eylemli bir yazı olan Arami alfabesi, doğuda yavaş yavaş çivi yazısı ile hiyeroglifin yerini tutmuştur.[53]

Aramilerin politik alandaki anlamları yalnız M.Ö. 11. ve 7. yüzyıl arasındaki dönemde kısmi olmuştur. Arami dilinin yakındoğuda oynadığı rol göz önünde tutulduğunda Aramilerin kültürel anlamlarının önemi ortaya çıkacaktır. Arami kültürü, Aramilerin en önemli şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucu

53) Yakın Şark III, Suriye ve Filistin, s. 156.

ortaya çıkmıştır. Bu kazılar sonucu ortaya çıkan belgeler de Arami kültürünü kısmen vermiştir. Çünkü çoğu Arami şehirlerinde arkeolojik araştırmalar yapılmamıştır. Araştırma yapılan yerlerdeki araştırmalar ise yetersizdir. Arami tanrıları da bu yazıtlar yoluyla tanınmışlardır. Bu yazıtlara göre en önemli Arami tanrısı "*Hadad*"tır. Kuzey Mezopotamya'daki Tell Gazuna'da, güney Anadolu'daki Sam'al da (şimdiki Zincirli) ve Hamath'ta yapılan kazılardan elde edilen verilerden Aramier materyal kültürü içinden mimari ve heykeltraşlık dallarında ileri oldukları anlaşılmaktadır.[54]

Dicle nehri kaynağının batısındaki Arami devletleri at, sığır, koyun yetiştiriciliği yanında savaş arabaları, koşum takımları, zırh yapımı, gümüş, altın, kurşun, bakır işlemeciliği, çeşitli giysi ve ipekli elbise yapımı alanında çok ileri idiler. Bu şehir devletleri komşu devletlerin bu tür ihtiyaçlarına katkıda bulunuyorlardı. Bunlara Bit-Adini'de yapılan ve fildişinden plakalar, sedirler, tahtalar, altın boncuklar, altın kaplamalı silahlardan oluşan eşyaları ekleyebiliriz. Bütün bunları bir araya getirdiğimizde Arami kültürü hakkıda az da olsa bir bilgi sahibi olabiliriz.

54) Grote Winkler Pirns. C. II.

IV. BÖLÜM
ERMENİLER

1) Ermenilerin Kökeni

Tahminlere göre ilk Ermeniler Ermeni dağlık ülkesine M.Ö. 9. yüzyıldan daha önceleri gelmişlerdir. Büyük bir ihtimalle bunlar M.Ö. 12 .ve 9. yüzyıllar arasına denk gelir. Trakya-Frigya kabilelerinin batıdan doğuya olan genel hareketlenmeleri sırasında ilk Ermeniler bu genel hareketin öncüleri olarak görülüyorlar. (Bak Harita : 7)

Assur kaynakları M.Ö. 12. yüzyılın ilk yarısında, Hitit krallığımn yıkılmasından sonra, yukarı Fırat ve bunun bir kolu olan Muratsu'nun vadilerine batıdan gelen devingen kabilelerin akınlarından söz ederler. Bu kabilelerin Muşki, Apeslian, Kaska ve Urumean'lılardan oluştuklarım kayıt ederler. Yani Ermenilerin kökenlerini M.Ö. 1165'te yukarı Fırat ve Muratsu'nun vadilerine gelip yerleşen Muşkiler ve Urumean'lalardan aranılması gerekir.[55]

Ermeniler Anadoluya Balkanlardan gelen Trakya-Frigya kabilelerinin bir kolu idiler. Ermeni ismi ilk defa M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bölgeleri ellerine geçeren Aramo-Frigyalılara Persler Ermeni ismini takmışlardır. Ermeni kelimesi buradan kaynaklanmaktadır.[56]

55) The Pre-History of the Armenian People, s. 111.
56) The New Encyclopedia Britannica, C. I., s. 565.

Sea
Persian Gulf
Mediterranean Sea
Trakya-Frigya göçleri
② Apaşilanların göçleri

Harita: 7

İndo-Avrupalı olan Ermenilerin gerçek ülkelerini belirleyecek tarihsel kayıtlar yoktur. Urartu krallığının yıkıntıları üzerine gelip yerleşmeleri, oranın asıl halkı ile kaynaşmaları da aynı derecede karanlık kalmıştır. Ermeniler hakkındaki belirlemeleri Yunanlı tarihçi Heredot yapmıştır. Heredot Ermeni adını Armenoi olarak verir. Yine Heredot'a göre Ermeniler Frigya'dan Ermenistan'a gelmişlerdir. Bu nedenle de Ermenilerin kullandıkları silahlar Frigyalıların kulandığı silahlarla aynıdır. Ancak modern Ermeni tahiçileri Heredot'un verdiği bilgilere değer vermektedirler. Bunlara göre önemli olan Ermeni halkının nerede oluştuğudur. Bu da onlara göre Fırat'an yukarı sularındaki Hayasa-Azzi gurub ile Van gölünün batısına düşen bölgeleri kapsayan Ermeni Subria'dır. (Bak Harita : 8)

Ermenilerin Fırat'a doğru olan göçleri birkaç etapta olmuş. İlk etapta belki Frigya'dan gelerek Hayasa-Azzi halkı ile karışmışlar. Ondan sonra Urartu krallığının giderek zayıflayıp ortadan kalkmasıyla Ermeniler avantajlı duruma gelmişler ve giderek Urartu bölgesine yerleşmişler. İndo-Avrupa şivesi olan dillerini buranın gerçek halklarına kabul ettirdiler.

2) Ermenilerin Yerleştiği İlk Ülke Sakinleri ve Daha Sonra Yayıldıkları Ülkelerin Halkları

Ermenistan'ın bölgeleri içine giren yerlerdeki ilk yaşayan halklara ait ilk yazıtlar Hititlere ait olan ve başkentleri Hattuşaştan (Boğazköy) çıkarılan tabletlerdir. Hitit krallarından Suppuliluimas (M.Ö. 1388-1347) ve oğlu Marsilis I. (M.Ö. 1347-1320) yazıtlarında komşuları küçük krallıkları olan Hayasa-Azzi, Suhma, İşuva ve Alşi halklarıyla olan savaşlarından söz eder. Bu halklar daha önce de değindiğimiz gibi Ermenilerin geldikleri bölgelerin ilk halklarıdır.

Hitit krallığının ortadan kalkmasıyla bu göçmen gruplar

hakkındaki bilgi kaynağı da kayboldu. Bir başka bilgi kaynağı Assurlulara ait olan bilgilerdir. Assur kaynakları Ermeni bölgesindeki halklardan biri olan Nairiler halkından söz eder. (Bak Harita : 5) Nairiler Van gölünün güneyindeki küçük bölge devletlerinin birliğidir. Assur kralı Tukulti-Ninurta I. (M.Ö. 1255-1218) Nairileri yendiğini söyler. Bundan sonraki Assur kralı Tiglathpliser I.'den M.Ö. 1115-1114'te Nairilere karşı seferler düzenlemiştir. Bu kralın Yoncalı'da bulunan bir yazıtında kendisini Nairi ülkesinin fatihi olarak bildirir. Bir başka Assur kralı Assur-Nasirpal Urartu ülkesine kadar olan bölgeleri içeren Nairi ülkesinin 250 köyünü yaktığını yazıtla-övgüyle söylemektedir. Böylece bu kral doğunun en kuvvetli krallıklarından birisi olacak olan Urartulardan ilk kez söz etmektedir. İlk Assur yazıtları M.Ö. 13. yüzyılda bu halk hakkında Uruatri olarak söz etmektedir. Bu isim kutsal kitap Tevratta Ararat olarak geçerken bu halk kendi ülkesini Biani(li) olarak isimlendirir.

Urartu'lar Hurru soyundan Nairi'li göçmen grup olarak ortaya çıktılar. Daha önceki konularda tarihini verdiğimiz bu halk diğer gruplar üzerinde üstünlük sağlayarak merkezi bir devlet kurdular. M.Ö. 8. yüzyılda Urartu idaresi Van gölü ve Urmiye gölü çevresinden kuzeye Transkafkasya, batıda kuzey Suriye'ye kadar genişledi. Fakat merkzi idare iç çatışmalarla müttefik grupların hoşnutsuzluklarıyla, kölelerin toplu döğüşleriyle, Kimmer ve İskitlerin ülkeye olan akınlarıyla giderek zayıfladı. Urartu devleti Assur devletinin yıkılışından sonra ancak birkaç yıl daha yaşadı. Bu devlet M.Ö. 610 yılında Medler tarafından ortadan kaldırıldı. Böylece Hurri-Nairilerin devamı olan Urartu halkı kuzeyden komşuları Ermeniler güneyden komşuları Medler arasına karışarak dağıldılar. Daha sonraki yıllarda bu Urartu halkı Ermeni ve Med halkı arasında eriyip gittiler.[57]

57) The Pre-History of the Armenian People.

3) Ermenilerin Kürtler ve Diğer Halklarla İlişkileri

Şüphesiz, Trakya-Frigya grubundan olan Ermeni kökenliler Ermeni halkının oluşmasının tek ve ana unsurları değildi. Bu ulusunun temel unsurunu oluşturan ve batıdan gelen Trakyalı kabileler (bu kabileler Assurlular tarafından Muşki olarak adlandırılmışlardı) ve de ora halkı olan Urumean'ların sayıları çok değildi. Assur kralı Tiglathpileser I., yirmi bin Muşki ve dört bin Urumean savaşçısından sözeder. Bu, dört kişilik bir aile başına bir savaşçı olarak hesaplanırsa, toplam nüfusları yüzbin veya ikiyüz bin kişi eder. Fakat yerli halk daha çok kalabalıktı. Urartu kralı Sarduri II'nin kaynaklarında ordusunun 350 bin savaşçı olduğu yazılıdır. Bu durumda Ermeni ülkesini de kapsayan Urartu ülkesinin nüfusu 1 veya 2.5 milyondan ibaret olduğunu gösteriyor. Ermeni ülkesi olan yukarı Fırat ve onun bir kolu olan Muratsu bölgesi krallık toprağının yüzdeyirmibeşini oluşturuyordu ve burada oturanların nüfusu da genel nüfusun dörte biri olarak tahmin ediliyor, yani yarım milyon ve 750 bin. Bu da gerçek yerli halkın nüfusunun sonradan buralara gelip yerleşen halklardan üç defa fazla olduğunu gösteriyor.[58]

Eski Ermeni ulusu yukarı Fırat vadisinde üç unsurdan oluşmuştur. Hurriler, Luwianlılar (Hititlerden önceki Anadolu halkı) ve ilk Ermeniler. (Muşkiler ve Urumeanlılar)

Hurriler ve daha sonrada Urartular ulusun genel yığınını ve biolojik kalıtımını oluşturmuşlar, dil ise ilk Ermenice olarak kalmıştır. İlk Ermeni ulusunun oluşum süreci M.Ö. 12. yüzyılda başlamış ve M.Ö. 6. yüzyılda dağlık bölgenin batı kısmında tamamlanmıştır.[59]

Ermeni halkının tarihi yalnız ilk Ermeni tarihinin devamı değil, fakat Hurrilerin, Urartuların ve Luwianların da devamıdır.

58) The Pre-History of the Armenian People, s. 123.
59) The Pre-History of the Armenian People, s. 127.

Ermeni ulusunun aslı bunların torunlarından ibarettirler. Tarihte öyle bir an olmuştur ki bir kişi eski Ermenice konuştuğu zaman onun babası, büyük babası ve daha büyük babası iki dil konuşuyor olmuştur. Bu iki dili konuşanların da ataları saf bir Hurri veya Urartulu idi. Bu değişmenin tarihini kestirmek güçtür.[60] Ermeni ülkesi halkının 3. ve 2. bin yıllarına ait ırksal tertip sonuçları M.Ö. 1000. yıl başlarından itibaren yapılmıştır. Bu devirde Hurri halkı bütün alanı kapsamıyordu. Bunlar yabancı topraklarla kuşatılmış bir yerleşim yeri olan dağ vadilerinde ve batıdan güneye yarımdaire şeklinde Ermeni ülkesini sınırında bazı bölgelerde, yukarı Fırat vadilerinde ve yukarı Sason dağlarındaki Corah'ta ve belki de Bohtan suyu (Kentrites) vadilerinde ve Urmiye gölünün batı ve güneyindeki dağlarda Hurriler kalıyordu.[61] M.Ö. 3000. yıllarında Hurrilerin güneye ve batıya olan genişlemeleri M.Ö. 2. bin yıllarında Hurriler Kilikya'nın Toros dağlarına kadar ilerlemişlerdi. Buradan eski Hitit krallığını tehdit etmeğe başladılar. M.Ö. 14. ve 13. yüzyıllara ait Hitit kaynaklarından anlaşılacağı gibi, bu bölgede Hurri isimlerine ve Hurri tanrılarının tapınmalarına rastlanmıştır. Aynı zamanda Hitit devletinin merkezi kısımlarında kuvvetli bir Hurri etkisi izlendi. Bu etki Hitit dilinde ve hatta yeni Hitit krallığım idare eden kral adlarında izlendi. Bu krallar yarı yarıya Hitit soylu idiler.

Aynı şekilde ve hatta daha kuvvetli bir Hurri genişlemesi güneybatıda Suriye ve güneydoğuda Diclenin ötesindeki bölgelerde görüldü. Tarihi belgeler incelendiğinde Alalah şehrinde birçok Hurri ismine rastlanmaktadır. M.Ö. 18. ya da 15. yüzyılda Suriye'deki Orontes (Asi) nehrinin oralarda Hurri halkına rastlanmaktadır. M.Ö. 2 bininci yıllarda Diclenin doğusundaki bölgelerde de üstünlüklerini sağlamışlardır. Hurrilerin genel ge-

60) The Pre-History of the Armenian People, s. 129.
61) The Pre-History of the Armenian People, s. 6.

Caspian Sea
Black Sea
Mediterranean Sea
Persian Gulf
Ermeni halkının oluştuğu bölge
Kimmerlerin akınları
İskitlerin akınları

Harita: 8

nişlemesinde ne kuvvetli bir genel merkez oluşturmuşlar ne de buralarda kontrolü ellerine almışlar. M.Ö. 2. yıllarının ilk çeyreği sırasında Hurri şehir devletleri Suriye'de ve Mezopotamya'da varlıklarını korumuşlardır.[62]

Hurrilerle aynı soydan gelen Mittaniler kuzey Mezopotamya yönünde hareketlenmeleri sırasında burada bulunan Hurrili halkın yardımıyla yine buradaki, Suriye ve hatta Filistin'deki şehir devletlerini ellerine geçirdiler. Bu devletin başkenti kuzey Mezopotamya'da, Habur nehrinin kenarındaki Waşşukani idi. Bu devlet M.Ö. 17. ve 16. yüzyılda fetihlerinin genişlemesinin ve küçük şehir devletlerinin alınması sonunda kuruldu. Mittaniler günlük konuşmalarında Hurri dilini kullanıyorlardı.[63]

Trakya-Frigya kabilelerinin Balkanlardan yukarı Fırat bölgesine olan hareketlenmeleri M.Ö. 13. yüzyılın sonu, 12. yüzyılın başları ile M.Ö. 10. yüzyılın veya 8. yüzyılın arasında olmuştur.

Assur kralı Tiglathpileser I. (M.Ö. 1117-1078) tahta geçmesinden 50 yıl öncesinde yani M.Ö. 1167'de Trakya-Frigya kabileleri yukarı Fırat'ı geçtikten sonra Muratsu vadilerine yerleştiler. Burada bulunan Alzi ve Pulurumzi'lerin ülkelerini işgal ettiler. Kafkasya yönünden gelen Kaskalar ve Urumeanlılar da aynı dönemde yukarı Fırat vadisine girdiler. Trakya-Frigya kabileleri M.Ö. 1115'e doğru genişlemelerini ilerlettiler. Bunlar beş başkanın önderliğinde yirmibin kişi oldular. Yukarı Dicle (Kadmuhi) vadilerine indiler. Böylece Assur'un daha önce ele geçirdiği bölgelere tehlikeli olmaya başladılar. Yazıtlardan da anlaşıldığı gibi bu kabilelerle yerli halk barış içindeydiler. Çünkü M.Ö. 12. yüzyılın ilk yarısında Assurlular Kadmuhi, Alzi ve Pulurumzileri ağır vergilere bağlamışken, Trkayalı kabileler mutevazi Hurrili dağ sakinlerinden daha çok Assur köylerinden ganimet alıyorlardı.[64]

62) The Pre-History of the Armenian People, s. 20.
63) The Pre-History of the Armenian People, s. 23.
64) The Pre-History of the Armenian People, s. 67.

Ermeni medeniyetinin temelleri M.Ö. 6. yüzyılda Urartu devletinin yıkıntıları üzerinde kurulmuştur. Assur başkenti Nineve'nin Medler ve Keldaniler tarafından yıkıldıktan sonra, önce bir Ermeni kabile birliği oluşmuştur. M.Ö. 560'a doğru Ermeni beyliği Yervand Yervanduni Med idaresine karşı koymuştur. Urartu kralı Argişti M.Ö. 782'de Yerbuni adıyla bir şehir kurmuştur. Bu ad "*unutulmaz yerleşim yeri*" anlamındadır. Adı geçen şehir şimdiki Ardahan şehridir. Yerbuni şehri kurulan Yervand Yervanduni birliğinin merkezi idi.

Kendilerine Hayk ismini takan Ermeniler M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru Urartu bölgesini işgal ettiler. Burada yaşayan esas halklardan bazıları Ararat dağının doğusundaki bölgelere itildiler. Urartu'dan itilen bu halk Alarodio adı altında orada yaşamlarına devam ettiler. Urartu'da kalan diğerleri ise ülkeyi ellerine geçiren Ermenilerin boyunduruğuna girdiler. Fakat kendi uygarlıklarından bir bölümünü yeni gelen bu halkın kültürüne karıştırmayı başardılar. Ermeniler de burada büyük imparatorlukların kuvveti karşısında tam bir bağımsızlık sağlayamadılar.[65]

Yunan tarihçisi Xenephon M.Ö. 5. yüzyıl sonunda ve 4. yüzyıl başlarında yazdığı öğretici hikayesi Cyropaedia'da (tarafımızdan bu hikaye Onbinlerin Dönüşü olarak tanınıyor). M.Ö. 6. yüzyılda Medya'ya bağlı fakat nisbeten özerk ve kendine yeten bir Ermeni krallığından söz etmektedir.[66]

Yine Yunanlı coğrafya bilgini Straboya göre Ermeniler önce Erzincan (Acilisene) bölgesine ve Ziban-Dicle kaynağı'nın bulunduğu bölgeye yerleşmişler. Buradan da doğuya ilerleyerek Calachene ve Adiabene'ye gelerek yerleşmişlerdir. Oldukça erken tarihte de daha içerlere girmişler ve Ermeni dağlık bölgesinin platolarına yerleşmişlerdir. Ermeniler Urartu krallığının yıkılmasından sonra ilk önce Med'lerin daha sonra da Pers'lerin

65) Grote Winkler Pims Encyclopedia. C. II.
66) The Pre-History of the Armenian People, s. 96.

bir kabilesi olan Ahamenid'lerin yönetimi altına girmişlerdir. Tarihçi Heredot'a göre Ermeniler Pers imparatorluğunun 13. Urartu ve Hurriler ise 18. eyaletini oluşturmuşlardır.

Pers kralı Darius M.Ö. 522 ve 518 yılları arasında Medya'yı ve Ermenistan'ı işgal etmiş. Darius, Behistun'daki üç dilde yazılmış taş yazıtında "*Armeniyan*" diye söz eder. Bu ülke hakkındaki bilgiyi ilk kez Yunanlılar Avrupaya getirmişler. M.Ö. 321'de Kammach'ın karşı çevresindeki "*Küçük Ermenistan*" ve başşehri olan "*Ararat*" hakkındaki bilgiler bunlar arasında idi. Hemen hemen bütün Ermenistan başşehirleri olan Ararat düzlüğünde, Randan veya Sanga nehirlerinin çevresinde yer almıştı.[67]

M.Ö. 401-400 yıllarında Xenephon ve onun yönetimindeki on bin kişilik Yunanlı paralı askerlerden oluşan ordusu bu ülkeden geçtiğinde Dicle, Fırat ve onun bir kolu olan Muratsu'nun batısındaki bütün havza belki de Ermenistan sınırları içerisinde idi. Xenephon'un Ermenistan dediği bölge Centrites'in batısındaki bölge idi. O tarihte bu bölgenin yöneticisi Orontes idi.

Profesör Manandian ve daha sonradan da S. Aramian, G. Tiratsian ve C. Toumanofun çalışmaları Ermeni tarihinin en karanlık devrine ışık tutmuştur. Bu devir M.Ö. 189'daki Artaxiad sülalesinin idaresini takip eden asırdır. Bu araştırmalara göre Achamenid torunu olan bu aile M.Ö. 401'e kadar yönetici (satarap) olarak Ermenistan'ı yönetmişlerdir. Ermenistan'ın yönetimi M.Ö. 331'de Büyük İskender'in kumandanlarından Selefkus'un kurduğu devletin eline geçmiştir.

Selefkus devletini krallarından Orontes IV'ün idaresi zamanında ülkenin idare yeri Armavir'den Akhurian ve Aras nehirlerinin yakınındaki bölgeye getirildi. Yeni başşehrin adı şehrin kurucusu Ervand'dan esinlenilerek Ervandashat kondu. Ervan Orontes'in Ermenice şeklidir. Devletin bütün hazinesi daha önceki başşehir Armavir'den yeni başşehir Ervandshat'a taşınmış,

67) Grote Winkler Prins Encyclopedia, C. II.

ama putlar Akhurian nehrinin kenarında kurulan yeni bir şehre getirilmiş. Bu şehrin adı allahların ve putların şehri anlamına gelen "*Bagaran*" kondu.

Selefkus devletini yöneten Orontes sülalesinin sonlarında Ermenistan'ın yerli bir sülalesi olan Artashes sülalesinden Ermeni kralı Artexias I. (M.Ö. 189-161) Orontes sülalesine karşı ayaklandı. Onları yenerek bu sülalenin daha önce başkent olarak kullandıkları ve Aras nehrinin yakınlarında bulunan Ervandashat şehrini Selefküslerden aldı. Böylece bu kral Selefküs ülkesinin büyük bir kesimini kontrolü altına almış oldu.

Ermeni kralı Artexias I. ile Selefküs kralı Antiyakos III. arasında geçen Magnesia savaşında Selefkus kralı yenildi. Bu savaştan sonra Ermeni kralı Artexias I. M.Ö. 190 yılında kendisini bağımsız kıral ilan etti.

Kral Artexias I. döneminde Ermeni krallığı iki vilayete ayrıldı. Bunlar büyük Ermeni krallığı ile Sophene krallığı adı altında kralhklar oluşturdular. Büyük Ermeni krallığında kral Artexias I. ve Sophene krallığında da Zariyadris kendi bölgelerinin krallığını sürdürüyorlardı.[68] Büyük Ermeni kralı Artexias I. öldükten sonra onu takip eden krallar Zariadres'in ölümünden sonra Sophene krallığım ellerine geçirmek istedilerse de, bir başarı elde edemediler. Ermeni kralı Artesias I.'in kurduğu krallık batıdan Fırat nehri, doğudan hemen hemen Kaspi denizi, kuzeyden Kafkaslara kadar olan bütün Ermeni ülkelerini kapsadı. Yeni başkent Artashat (Artaxata) Aral nehriyle Metsamor nehrinin birleştiği yerdeydi. (Bak Harita : 8)

Kral Artexias'ı takiben gelen krallardan Büyük Tigran (M.Ö. 95-56) zamanında Ermeni monarşisi en yüksek doruğuna erişti. Kralın M.Ö. 95'te tahta çıkmasından sonra ki yaptığı ilk şey küçük bir krallık olan Sophene'yi almak oldu. Böylece Ermeni bölgesindeki iki küçük krallık temizlenmiş oldu. Üçüncüsü

68) Grote Winkler Prins Encyclopedia, C. II.

de Fırat'ın ötesindeki küçük Ermenistan'dı. Bu da Pontuslu Mithridates Eupator tarafından alınmış idi. İki kral arasıdaki barışsal ve dostluk anlaşması Mithridates'in kızı Cleopatra'nın Tigran ile evlenmesiyle daha da sağlamlaştırıldı. Persia'daki iç düzensizlikler ve Pontus kralı Mithridates'in ölümüyle Tigran daha önce terk etmek zorunda kaldığı vadileri yeniden alma şansı kazandı. M.Ö. 88 ve 85'te yaptığı çeşitli seferlerle Tigran bölgelerini genişletti. Kuzey Mezopotamya'da daha önce Pers imparatorluğunun sınırları içinde bulunan bazı küçük prenslikleri emri altına aldı. Partlarla yapılan bir barış anlaşmasından sonra, Tigran kendisini "*kralların kralı*" olarak ilan etti. Daha sonraları ordusunu batıdaki ülkelere yöneltti. Kuzey Suriye'yi zapttetti. Finike ve Kilikya'ya girdi. Kapadokyanın bazı şehirlerini ele geçirdi. M.Ö. 70 yılında Tigran yakın doğunun en kuvvetli idarecisi durumuna geldi. Kurduğu imparatorluk Kaspi denizinden Akdenize ve Kafkaslardan Filistin ve Kilikyaya kadar olan bölgeleri kapsadı.

Eski krallık yerleşim yerleri yeni alınan yerlerden uzak kaldığı için, daha merkezi bir şehrin kurulması gerekti. Bunun için de Tigranocerta adında, Dicle ırmağının kuzey kenarında bir şehir kuruldu. Bu şehir Tigran imparatorluğunun orta noktasıda idi. Ahamenid kraliyet yoluna yakın ve çeşitli çevrelerle, önemli ticaret merkezleriyle ilişkideydi.

Roma, Tigran'nın giriştiği bu seferlere karşı tarafsız kaldı. Fakat fazla sürmeden yabancı kuvvetli bir imparatorluğun oluşumu Roma istekleriyle çelişti. Bunun da ötesinde, Roma'nın küçük Asya'da gerçekleştirmek istediği şeylere tehlike olmaya başladı. Roma önce Pontus kralı Mithridates Eupator'u yendikten sonra Tigran'a döndü. Buna neden olarak da Ermenistan bölgesine sığınan Mithridates'in geri verme isteğinin Tigran tarafından reddedilmesi oldu. Roma ordusu gizli ve hızlı bir yürüyüşle Ermenistan'a girdi. Romalı kumandan Lucukkus'un ön-

derliğindeki ordu Tigranocerta şehrini kuşatmaya aldı. Tigran tarafından acele ile toplanan Ermeni ordusu Romalılara karşı yenilgiye uğradı.

Tigranocerta'mn düşmesi Tigran imparatorluğunun moralini yıktı. Tigran'ın elde ettiği batıdaki ülkeler şimdi Roma'nın emri altına girmeyi kabul etmek zorunda kaldılar. Tigran'ın ordusu kendi asıl bölgelerine çekilerek Lucullus'un önderliğindeki Roma ordusuna bazı kayıplar verdirdiler, ama Popey kumandasında yeni bir Roma ordusunun gönderilmesiyle Tigran M.Ö. 66 yılında barış yapmak zorunda kaldı.

KAYNAKLAR

1) *A History of the Babylonians and Assiyrians*, George Stephen Goodspeed, London, 1903.
2) Ancinet Semitic Civilizations, Sabatino Mascati, NewYork, 1957.
3) Babylonia and Assyria, Robert William Rogers, C. I-II, NewYork, 1902.
4) Bronnen van Onze Beschaving, De Vroeg Griekse Kulturen en het Midden Oosten, Peter Waren-Nicholas Postgate, MCMLXXVII. B.V. Uitgeversmaatschappij Agon Elsevier.
5) Encyclopedia Judaica, Jerusalam, 1971.
6) Grote Winkler Prins Encyclopeida, C. II.
7) Hurrians and Subarians, Ignaga J. Gelb, Chicago, 1944.
8) Nairi and Ur(uatri, Mirjo Salvini, Roma, 1967.
9) The Armenians, b, Siparpie Der Nersessian, Thames And Hudson, Great Britain, 1969.
10) The Five Moranchies of the Ancient Eastern World, Chaldea, Assyria, Babylon, Media and Persia, Geore Rawlinson M.A. C. I-II-II, London, 1871.
11) The New Encyclopedia Britannica C. I.
12) The PreHistory of the Armenian People, I.M. Diakonoff, NewYork, 1984.

13) Universele Wereld Geschiedenis I. Onder de redactie van Golo Man-Alfred Heus, Nederlandse editi Heideland Orbis. N.V. (C) Hasseld-Belgie, 1974.
14) Universele Wereld Geschiedenis, II, Onder de redactie van Frans Atheim, Hans Joachim, Wolfram Von Soden, Olof Gigon.
15) Urartu Devletinin "Kurulu" Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri-Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler, M. Taner Tarhan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ayınları, 1982.
16) Yakın Şark III Suriye ve Filistin, Ord. Prof. Şemseddin Günaltay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 133-140.

Sorun Yayınları

"Tarih kendisine kaynaklık eden olguları ve olgusal ilişkileri sistematik bir şekilde araştırır ve olgulara dönerek kendini doğrulamaya çalışır. Yani, bilgilenme sürecinde başlayan bilgilenme, araştırmacının kendi öznel değerleri dışında objektif olguların açıklayıcısı olan belgelerin açıklanmasıyla ortaya çıkan sonucu yeniden olgulara, olaylara, belgelere dökerek kanıtlamaya çalışır. Bu dönüş kendini doğruluyorsa, ortaya çıkacak olan, bilimin, bilimsel tarih araştırmasının kendisi olur. Bu kaçınılmaz olarak kurumları, ön yargıları, şartlanmaları ortadın kaldırır. Olay, tarihçinin özel niyeti yerine tarihin doğru anlatımı ve kavrayışı olur."

Araştırmacı-yazar İrfan Işık (Welatê Torî), elimizdeki kitabın gözden geçirilerek yeni ekler yapılmış 3. Baskısı ile yukarda özetlenen bilimsel ilkeselliği eserinde denemiştir.

3. BASKI

ISBN 975-431-110-2